83

2003

metmenys

kūryba ir analizė

83/2003

metmenys

apr

Leonardas Gutauskas, Iš „Žodyno": Archeologija 3, Atsisveikinimas 4, Kaimas 5, Kelionė 6, Kraujas; Pradžia 7 * *Algimantas Valantiejus,* Intelektinės ir socialinės reflektyvumo sąlygos šiandienos Lietuvoje 8 * *Kostas Ostrauskas,* Labirintas 62 * *Rimvydas Šilbajoris,* Estetika ir retorika Martyno Mažvydo katekizme 80 Nora Aušrienė (Jono Dovydėno fotografijos) 91* *Solomonas Atamukas,* Sunkus kelias į tiesą 103 *

Apie kaltę be kaltės, Dalia Čiočytė 163 * *Rūpestingos moterys,* Dalia Cidzikaitė 169 *

Lietuvos nacionalinė
M.Mažvydo biblioteka

*Dailės darbai: Jonas Dovydėnas 93–102 * Rasa Prišmontienė 90 **

IŠ „ŽODYNO"

LEONARDAS GUTAUSKAS

ARCHEOLOGIJA

Kai sodų medžiai, gaubiami liepsnos,
it paukščiai kylantys plasnos,—
jau niekas niekada nesužinos
štai šio eilėraščio bežadžio
kilmės, tik sunkūs klodai radžio
man nuo Čepkelių dugno atspindės
skeveldras mirusios žvaigždės.
Liepsnos raudoni skruzdėlynai,
nelyg mormonų auksas ar giesmynai,
Moabo tyruose tuščiavidurį
Baalo kaukolės ir kaulų tūrį
matuos vabzdžiai, besparniai ir santūrūs...

ATSISVEIKINIMAS

—H.R., J.A., H.N.

Mes gyvenam po ledu,
po ledu ir žuvys gyvos,
po ledu ir mūsų knygos,
brangios knygos be vardų.
Po ledu įpratę būti
gerbiam jo ledinę būtį,
neužmiršdami tačiau,
kad virš ledo, kiek aukščiau,
skrenda gervės, ošia, girdis,—
gal rytoj kartu išskris
pro eilėraščio duris
trys liūdnų poetų širdys...

KAIMAS

I

Per ryto brastą brenda,
banda, iš šnervių garas
sušildo rudenį, ir šuo toks geras—
ganyt nebūtina, tik sekti bandą—
ir figūra pro rytmečio ūkus,
atskirt sunku, vėlė tai ar žmogus?
Aplink pasaulis, lyg aptvertas
dangaus plotelis, duobkasių pragertas.
Ir vis dėlto tik čia saugu,
tik čia eini vis tuo pačiu taku,
tik čia esi šio to dar vertas,
nes čia buvai iš lapkričio ūkų sutvertas...

II

Girdžiu, kaip kriaušės, jau nunokę,
vos vos į jas ištiesi ranką,
staiga į baltą žemę krenta.
Palėpėj ūbauja apuokas
ir slysta žvaigždės aptakiais
eilių takais per šaltą dangų.
Žinau—liepsnojančiais dagiais
žara uždegs koplyčios langą.
Skiedryne tuščia. Vištos miega.
Šalnų pašventinta gamta nurimo,
tik tykiai veidrody ant sienos rymo
balta mirtis nei pirmas sniegas...

KELIONĖ

I

Kiek skurdo, netekčių
ir kiek aklos kančios
praėjo vieškeliu plačiu
nuo žemės ir dangaus pradžios.
Bet kelias—tuščias ir švarus,
nupūtęs mirtį, dulkes ir karus.
Net patikėti negaliu,
kad šiuo romėnišku keliu
—pietų kryptim link Galilėjos,
aplenkus vilkduobes gilias,
dar vakar vakarą mirtis praėjo,
barstydama išdžiūvusias laukų gėles...

II

Skruzdėlynai—piramidės
ar hetitų pilys?
Kas ten juokias—Artemidė
ar žaroj dagilis?
Iš lentelių molio tujen
praeitį skaitysi,
prie Uruko juodos tujos
saugos raštų ryšį.
Ir tuomet tu iš kelionės
į namus pareisi,—
bus kiti, nei buvo, žmonės
ir kita bus teisė...

KRAUJAS

Miesto požemiuos man žiurkės
paskaitydavo romanų
apie trolio meilę šiurpią
mergai iš grasių germanų
Nibelungų... Bet nebuvo
man baisu, nebuvo liūdna,
tik virš požemių lėktuvo
sparnas rėžė kraujo liūną,
kuriame pro juodą šydą
aramėjų raidės šaltos,
lietumi kryžmai užkaltos,
tyrų rožėmis pražydo...

PRADŽIA

Dulkėtos palmės, vynas, žuvys,
dangum užtiestas stalas,
aukštai mėnulis toks išbalęs,
ugnies aštrus liežuvis
uolų tamsoj, už prakartėlės,
ant stogo piemenys nustebę—
nežino jis, ką saugo, slepia
išsiuvinėtos juodos gėlės...
Dulkėtos palmės, vynas, žuvys,
ant šieno—tuščia, tik prie vartų
mirtis balsu Piloto verkia,
už miesto sienų loja šunys...

2003 Vilnius

INTELEKTINĖS IR SOCIALINĖS REFLEKTYVUMO SĄLYGOS ŠIANDIENOS LIETUVOJE

ALGIMANTAS VALANTIEJUS

Europos integracija ir socialinių mokslų uždaviniai

Svarstant *sociologiniu požiūriu* aktualius Europos integracijos klausimus būtų galima nurodyti ne vieną problemišką aspektą.* Pirmiausia krinta į akis, kad aptariamosios problemos susijusios tiek su praktinio, tiek su teorinio pobūdžio uždaviniais: kaip sparčių socialinių-politinių pokyčių sąlygomis suderinti liberalizmo, demokratijos principus, nacionalizmo ir pilietiškumo santykio aspektus? Naujųjų technologijų bei žiniasklaidos vaidmuo šiandieną ne be pagrindo siejamas su globaliu pasaulio pertvarkymu, tačiau būtent šio istorinio poslinkio akimirką aiškėja, jog kai kurie konvenciniai terminai, susiję su laisvės, lygybės, teisingumo, pilietiškumo idėjomis, taip pat turi būti radikaliai peržiūrimi atsižvelgiant į tai, kad naujai formuluojamos sąvokos turėtų perteikti šiuolaikiškų politikos formų susidarymą, socialinės sferos transformacijas, vadinamąsias *atskirties* problemas ir *įtraukimo* politikos

* Straipsnis parengtas Santaros-Šviesos suvažiavime Čikagoje 2002 m. rugsėjo 9 d. skaityto pranešimo pagrindu.

projektus, derinančius apibrėžtas, tačiau kartu pakankamai atviras, ribas ir demokratines asmens teises.

Ribų, skirtumų, atskirties ir *įtraukimo* klausimų sprendimas darosi svarbus naujosios demokratinės istorijos išbandymas. Būtina suprasti, kad naujojo politinio eksperimento pamatuose slypi tam tikras istorinis-sociologinis *pertrūkis*. Viena vertus, rodos, tebegalioja tęstinumo principas: juk būtent paskiros nacionalinės kultūros istorijos sukūrė šiuolaikines politinės demokratijos formas. Galbūt todėl būsima integracija neretai įsivaizduojama kaip mechaniška brandžių demokratijų suma, neskausmingas evoliucinis „perėjimas" į kokybiškai naują „visuomenės" būseną. Tačiau, kita vertus, būsimasis „perėjimas" reikalauja *visiškai naujų* komunikavimo būdų, nes savaime suprantamas „nacionalinis principas" kelia tam tikrą pavojų, turint mintyse, jog keletą pastarųjų amžių tai buvo pagrindinis etninių konfliktų židinys ir *atskyrimo* kriterijus.

Vadinasi, vienas iš svarbiausių uždavinių yra nagrinėti demokratines šio pertrūkio galimybes, alternatyvas ir socialines perspektyvas. Jeigu savo prigimtimi konservatyvios socialinės sferos pertvarkymai siekia atsižvelgti į pakankamai radikalius integracinių procesų padarinius, tai, pvz., pagrindinė socialinių mokslų užduotis yra susijusi ne tiek su kultūros tęstinumo klausimais, kiek, priešingai, su naujų, lankstesnių demokratijos formų paieškomis. Jeigu ankstesnė asmens pilietybė iš dalies buvo įsipainiojusi nacionalinėje formoje, tai naujoji pilietybė turėtų sukurti iš esmės kitokį socialumo pagrindą, pagrįstą reflektyviu *asmens/kito* santykiu.

Nors, žinoma, integracinis *politikos* uždavinys yra derinti teisinių įsipareigojimų klausimus, tačiau aišku ir

tai, kad svarbu yra ne tik viešoji įstatymų leidimo sfera, bet ir reflektyvus pilietinės visuomenės pagrindas. Vos metus žvilgsnį į šių dienų politinės sociologijos diskusijas išryškėja viena iš aktualiausių svarstomų temų, susijusių su radikaliu *valstybės, tautos, visuomenės, kolektyvinio* ir *personalinio identiteto* sąvokų peržiūrėjimu. Šiuolaikinė nacionalizmo kritika, kurios žymiausias atstovas yra Jürgen Habermas, pakankamai aiškiai kviečia sukurti politinės organizacijos formą, nesusijusią su tautiškumu, tačiau kartu vengiančią technokratinės ir daugiausia ekonomine rinka besivadovaujančios Europos Sąjungos tvarkos. J. Habermaso teigimu, klasikinė nacionalinės valstybės idėja Europoje šiuo laikotarpiu sunyksta (transformuojasi) ir dėl globalaus ekonominio spaudimo, ir dėl daugiakultūriškumo sklaidos. Todėl vietoj tradicinių veiksnių, pvz., etniškumo ar kalbos, įvardijamas politinės kultūros projektas, sudarantis *konstitucinio patriotizmo* pagrindą, kuris apima skirtingas gyvenimo formas daugiakultūrinėje visuomenėje. *Politinės kultūros* samprata nusako teisinių principų, institucijų, politinių normų ir praktikos formų visumą, susijusią ne su antropologiniais kultūros apibrėžimais, bet veikiau su *komunikacinio veiksmo* samprata, kuri pabrėžia, jog socialiniai veikėjai tikisi pasiekti supratimą ir koordinuoti savo veiksmus kaip susitarimą (Habermas 1994). Komunikacijos veiksmas sudaro galimybę formuotis praktiniam diskursui, argumentavimo formai, kai sąmoningai apmąstomi *normatyviniai* pagrįstumo principai.

Derėtų pabrėžti, kad apskritai kalbama apie tokią viešąją socialinę erdvę, kuri svarbiais bruožais skirtųsi nuo aktualiai egzistuojančių Europos narių-valstybių *so-*

cialumo sampratos. Juk nuorodos į specifinių tautų istorijas gali būti pasitelkiamos ir kaip atskyrimo kriterijus. O nacionalinių valstybių socialinė raida ne kartą parodė, kad juo formalesni politiniai institutai, juo abstraktesnė ir susvetimėjusi darosi biurokratija, tuo didesnė tikimybė, kad žmonės sieks priešintis tokiai tvarkai, kurdami nacionalistinius ar kitokio pobūdžio sąjūdžius. Vadinasi, derėtų analitiškai skirti *politinio* ir *socialinio* pobūdžio problemas kartu priduriant, jog pagrindinė socialinės srities mokslų užduotis yra ne tik konvencinių sąvokų peržiūrėjimas, bet pirmiausia reflektyvus bandymas suprasti, ar žmonių pasirinkimai iš tikrųjų laisvi ir kokios yra šių pasirinkimų alternatyvos. Istorija liudija, jog socialinė raida bemaž visuomet yra susijusi su stipresnėmis ar švelnesnėmis represijos formomis. Negana to, šiandieną atsiranda ir naujos suvaržymų formos, pvz., „aksominė priklausomybė", kaip ją linkęs vadinti Zygmunt Bauman, t.y. viliojantys ekspertų pažadai, siekiantys sugundyti vartotoją ir žadantys išspręsti visas problemas. Tai – priklausomybė nuo ekspertų ir rinkos, sugundymas, kurį noriai pasirenka patys žmonės (Cantell; Pedersen 1992; 139-41). Vadinasi, šiuolaikinio socialumo paieškos susijusios ne tik su įsitikinimais, nuostatomis ir tradicijomis, visapusiškai įsipainiojusiomis individualiose etninėse istorijose, bet ir su reflektyvia socialinių lūkesčių samprata, kuri ragina kurti lankstesnes, o kartu ir daug atsparesnes demokratijos formas.

Taigi vienas iš svarbiausių šiuolaikinio gyvenimo klausimų yra reflektyvumo skverbimasis į pačias įvairiausias socialinio gyvenimo sferas. Siauresnė *reflektyvumo* reikšmė istoriškai sietina su savistaba ar introspekcija. Tuo

tarpu plačiąja prasme *reflektyvumo* sąvoka vartojama kaip *kritiškai įsisąmonintos veiksmo priežiūros* sinonimas. Daroma prielaida, kad šioji nuostata iš dalies yra būdinga žmonių veiklai, o ypač vėlyvosios modernybės tarpsniui. Reflektyvumą pagrįstai galima susieti su nūdienos *epistemologiniu posūkiu*, nes juos abu pagimdo vienas ir tas pats istorinis paradoksas. Šis paradoksas, anot Anthony Giddenso, kartą suprastas, trikdo ne tik filosofus, bet ir kelia egzistencinį nerimą paprastiems individams: *modernybės reflektyvumas griauna Šviečiamosios epochos mąstymo viltis, nepaisant to, kad tai yra šios epochos mąstymo produktas.* Trumpai kalbant, modernybės reflektyvumas pakerta pažinimo tikrumą. Visa tai pagimdo neišardomą (galbūt dėl to, dar labiau neraminantį) ryšį tarp modernybės ir radikalios abejonės (Giddens 2000; 34-5). Pažvelgę, pavyzdžiui, į pastarųjų dešimtmečių sociologijos mokslo pasikeitimus, aiškiai išvystume šio epistemologinio posūkio padarinius. Tai perėjimas iš vieno viešpataujančio modelio nusakytų taisyklių į reliatyvistinę „klaidinančių klausimų" sferą.

Būtų galima pridurti, jog tiek socialinių mokslų, tiek šiuolaikinės demokratijos raidai būdingas tam tikras „neapibrėžtumas", paprastai neraminantis žmones, kurie žavisi metodiniu teorijos ir praktikos aiškumu. Tuo tarpu „neapibrėžtumas" reikalauja įtraukti tiek reliatyvumo, tiek reflektyvumo klausimus. Itin svarbu, kad pastarieji aspektai, galima sakyti, išplaukia iš pragmatinės *demokratijos* koncepcijos, kuri pabrėžia glaudžią mokslo ir demokratijos sąveiką: demokratiškai turi būti pertvarkomas ne tik mokslas, bet ir pati demokratija turi būti moks-

linio tyrimo forma, įtraukianti kognityvinį darbo pasidalijimą (Bohman 1999).

Čia būtų galima pakartoti, jog labiausiai saugotinas projektuojamos integracijos veiksnys yra ne tik ir ne tiek santykiško valstybės savarankiškumo įteisinimas, bet veikiau „siaurėjančios" pilietinės visuomenės priežiūra – atsparumo, kritiškumo ir reflektyvumo sąlygų įtvirtinimas. Šiuo požiūriu *pilietinė sfera* turi būti ir saugoma valstybės, ir ginama nuo valstybės suvaržymų. Priešingu atveju vienos ar kitos socialinės klasės ir sluoksniai, jaučiantys, kad jų spontaniško savarankiškumo teisę suvaržo valstybės institutai, atsisakys perduoti savo gyvenimo reikalų svarstymą ir likimą ekspertams, kurie siekia formaliai diegti išoriškai formuluojamus įsakus žmonėms. Manau, kad ne be pagrindo politologas Gediminas Vitkus atkreipia dėmesį į politinių problemų reflektyvumo stygių Lietuvoje:

> Negalima neatkreipti dėmesio ir į vieną nerimą keliančią užsienio politikos plėtotės tendenciją. Tai nuolatinė nesėkmė bandant rasti reikiamą santykį tarp užsienio ir vidaus politikos aktualijų.
>
> Natūralu, kad užsienio politika visada yra savitas pasaulis, kuriame sprendžiamos kitokios problemos, tačiau vis dėlto jai būtina solidi garantuota atrama pačioje valstybėje. (Vitkus 2001; 2)

Suprantama, kad sėkmingas teisinių principų tarpvalstybiniame integracijos lygmenyje derinimas yra svarbus politinis ir diplomatinis uždavinys, tuo tarpu socialinės srities mokslams, kaip jau minėta, būtina tirti ir kritikuoti socialinę praktiką atsižvelgiant į naujai besiformuojančios komunikacijos standartus. Kadangi socialinis ir

kultūros gyvenimas darosi vis labiau priklausomas nuo globalių sistemų – ekonominės, politinės, socialinės ir kultūros – poveikio, kyla esminiai artimiausios ateities klausimai: kokios tradicijos sunyksta, kokios naujos socialinės normos ir vertybės formuojasi, kaip galima išplėsti identiteto ir socialumo erdvę naujuose platesnės apimties politiniuose dariniuose, nepaisant to, kad tikrovė darosi vis labiau fragmentiška, padidėja rizikos veiksniai, o pasaulis paviršutinišku požiūriu vis labiau „susitraukia" iki grėsmingai monotoniško *globalaus kaimo* vaizdinio?

Jeigu sutiksime, kad *pilietiškumas* įvardija įsisąmonintą priklausomybę politiniam institutui, tuo tarpu *identitetas* nusako bendruosius socialinius saitus, tai radikaliai kintant santykiui tarp šiųdviejų socialinių institutų formuojasi naujoji polilogine forma drauge su identiteto perskyromis tarp *Aš* kaip piliečio, būsimojo Europos Sąjungos nario, ir *Kito* kaip kitos kultūros atstovo, nors ir priklausančio tam pačiam politiniam institutui. Negana to, minėtų institutų santykio problemiškumas tikriausiai žadins ir nacionalistinius opozicijos jausmus tikėtiniems imigrantams bei įvairias atskyrimo strategijas vykstant tolesnei visuomenių sklaidai. Taigi ryšiui tarp tautiškumo ir pilietiškumo šiandieną ir artimiausioje ateityje lemta patirti krizę, nes socialinio įtraukimo procesai vienu ir tuo pačiu metu apibrėš atskyrimo nuostatas, kurios, žinoma, gali kisti nuo pozityvaus *kito* pripažinimo iki visiškai neigiamos identifikacijos. Sociologinis paradoksas gali būti tas, kad griežčiau apibrėžiant ES pilietiškumą gali stiprėti ir atskyrimo politikos elementai. Tuo tarpu Europos Sąjungos projekto esmė yra daugiakultūrinė visuomenė, grindžiama bendraisiais politiniais pilietiškumo įgūdžiais.

Tikriausiai galima teigti, kad Europos identiteto formavimasis tiesiogiai susijęs su rūpinimusi kultūra kaip politikos pagrindu. Paprastai ieškoma bendrųjų krikščioniškosios kultūros ar kitokių, pasaulietinės kultūros, šaknų. Tačiau problema yra ta, kad kultūros ir politikos vienetų tapatinimas buvo esminis XIX-XX a. nacionalizmo projektas, taigi šiuo aspektu bendrasis istorinis Europos kultūros identiteto kamienas būtų įsišaknijęs nacionalistinėje Europos praeityje, slepiančioje daugybę priešpriešų. Todėl dar kartą norėtųsi pabrėžti, kad sociologinio ES modelio ieškojimas yra savotiškas iššūkis ir senajam nacionalinės valstybės pilietiškumo apibrėžimui.

Be to, jeigu globalizacija, kaip įspėja Zygmunt Bauman, gilina nesusikalbėjimą tarp išsimokslinusių elito sluoksnių ir paprastų žmonių (Bauman 2002; 155), o po plona globalinių etikečių plėvele kunkuliuoja nežinomybės katilas, apimantis daugybę „periferijų", susitelkusių greta globalizuoto elito, kyla pavojus, kad ir Lietuva gali tapti globalizacijos etiketes imituojančia periferija. Jeigu pasaulis artėja ir darosi vis labiau permatomas, komercinėms globalėjimo etiketėms naikinant kritinio mąstymo, reflektyvumo aspektus, galbūt, pasak Jean Baudrillard, subjektai redukuojami į nuobodžios, greitai judančios kultūros talpyklas, erdvinius komunikacijos srautus, pakeitusius senąsias nacionalines hierarchijas, kurios tradiciškai susiejo literatūrą, istoriją, paveldą, apeigas ir mitą. Senąjį hierarchijos ir vertikalumo pojūtį pakeičia komercija, žaidimas ir ironija, o ten, kur pasirodo socialumas, slepiama, kad socialumas esti tik abstrakcija, socialumo *efektas*, simuliacija ir iliuzija. „Socialinis pasaulis darosi panašus į daugiabutę, monotonišką masę, pakylėtą

spiralinio ženklų, reikšmių ir informacijos svorio." (Baudrillard 1983; 66) Vadinasi, dėl visų suminėtų priežasčių labiau reikalinga skeptiška proto nuostata, kuri skatina sudaryti pakankamas sąlygas visuomenėje, kad reflektyvumas skverbtųsi ne tik į intelektinę, bet ir visas kitas visuomenės sferas. Čia, žinoma, galimos skirtingos tokio reiškinio formos. Pavyzdžiui, kai kurie sociologai kalba apie postemocinių visuomenių formavimąsi, kur nebegalioja tokie dalykai kaip kolektyviniai vaizdiniai, nes postemociniai individai yra pernelyg ciniški ir įgudę, gebantys dekonstruoti bet kurį kolektyvinio socialinio patyrimo, pvz., nacionalizmo, įkarštį. (Mestrović 1997;119)

Sunkiausias klausimas yra tas, kad visuomenės funkcijas anksčiau atliepdavo nacionalinė valstybė, tuo tarpu šiandieną tradicinės valstybės (bent jau simbolinis) vaidmuo, kaip pažymi ne vienas šiuolaikinis komentatorius, pradeda nykti. Žinoma, nereikėtų pernelyg pabrėžti pastarojo aspekto, formuluojant tautinės valstybės „pabaigos" tezę vadinamosios ideologijos pabaigos koncepcijos pavyzdžiu. Nacionalinė valstybė yra pakankamai stipri turint galvoje socialinės kontrolės aspektus. Ekonominės ir politinės sferos ideologizavimas, valstybės protekcionizmas ekonomikos srityje, kaip pažymi politologai, yra ryškus šiuolaikinės Lietuvos valstybės požymis. Tyrėjai aptinka stiprius elito ir valstybės instituto ryšius ir šiandieną. Nors beveik niekas iš Lietuvos elito nepasisako už didelį valstybės vaidmenį ekonomikoje, bet konkrečius klausimus linkstama spręsti taip, kad valstybė išsaugotų savo dominavimą joje, kaip teigia Kęstutis Masiulis (Masiulis 1997). Vaidutis Laurėnas tokią intereso grupių veiklą – politikos privatizavimą – tinkamai vadina *vidiniu*

valsty bės kolonizavimu, kai „pavienės visuomenės grupės nau-dojasi valstybės institutų galiomis savo naudai, savotiškai „privatizuoja" valstybę-administraciją" (Laurėnas 2001; 217).

Ir toliau išlieka potenciali valstybės galia pasitelkti nedemokratines priemones įgyvendinant grupinius interesus, suvaržyti žmonių teises, žiniasklaidos teisę į viešumą, politizuoti ekonomiką.[1] Taigi nacionalinės vals-

---

[1] Kaip rodo pastarojo dešimtmečio Lietuvos politinė ir socialinė raida, liberaliosios ekonomikos, lygių galimybių, globalėjimo šūkiai gali būti tik paviršutiniškos etiketės, kurias pasitelkia švytuoklės principu iš kairės į dešinę užimantys vietas valdžios atstovai ar suinteresuotos „grupės draugų", kaip jas apibendrindamas Lietuvos politinės raidos dešimtmetį pavadina Kęstutis Girnius: „Tai, kad valdančioji partija eilinį kartą patyrė didelį pralaimėjimą per parlamento rinkimus, rodo, kad eiliniai žmonės irgi nebuvo susižavėję valdžia, jautė, kad jų lūkesčiai nebuvo patenkinti. Neapseita be korupcijos, dėl kurios dažnai skundėsi užsienio investuotojai. Buvo leista daugeliui buvusių sovietinių direktorių, antai Bronislavui Lubiui, perimti savo žmones už juokingai mažas kainas. Privatizacija vyko vangiai, daugelis svarbiausių klausimų buvo sprendžiama ‚grupės draugų' už uždarų durų". (Girnius 2002; 297) Galbūt dėl to, kad valdžia Lietuvoje taip ir nesugebėjo rasti būdų, kaip padėti plėtotis žemės ūkiui, bet veikiau atvirkščiai, „padėjo" griauti jį, dabar bijomasi žmonių požiūriu kur kas labiau pragaištingesnio ES biurokratijos poveikio? Šiuo laikotarpiu ES labiausiai koreguoja būtent skeptiškas nepasitikėjimas biurokratijos įgyvendinimais išteklių paskirstymo projektais: „Tačiau paskutinės naujienos iš Briuselio apie tai, jog Lietuvos žemdirbiai gaus tik ketvirtadalį tos paramos, kurią gauna ES ūkininkai, ir kad Lietuvos narystė priklauso nuo to, ar Ignalinos atominės elektrinės antrasis blokas bus uždarytas 2009 m., lėmė, kad dalis lietuvių ES ėmė vertinti skeptiškiau". (Serafinas 2002a; 34)

tybės stiprinimo galimybės įmanomos netgi tariamai demokratiniame kontekste.

Kita vertus, atrodo, kad bent simboliškai nykstant valstybės funkcijoms turėtų sustiprėti pozityvus socialinio konflikto vaidmuo *pliuralistiniuose* kontekstuose. Formuojasi sudėtinių identitetų užuomazgos netgi tos pačios nacionalinės valstybės kontekste. Identitetai susyja su daugeliu vietų, ir dėl šios priežasties atsiranda gilesni saitai su kitomis kultūromis. O iš skirtingų politinių kultūrų neišvengiamai išplaukia pozityvioji kritika, nes pagrindinis visų demokratijų bruožas yra valdymas, besiremiantis *susitarimu*, kurio įgūdžius formuoja būtinybė spręsti nuolatinius konfliktinius interesus, kylančius iš nevienodų požiūrių. Šie procesai nusako *politinių įgūdžių* lavinimą, nukreiptą į konkrečias susitarimo formas. Tačiau esmė yra ta, kad paprasčiausiai intensyvėjanti komunikacija ir potencialūs socialiniai konfliktai negali užtikrinti demokratinių politinių procesų. Minimalios demokratijos prielaidos pirmiausia priklauso nuo komunikacijos *kokybės*. Vadinasi, daugiakultūrinė politinė erdvė, kurią atliepia pozityvi, tačiau Lietuvoje kai kurių socialinių sluoksnių itin neigiamai vertinama, *kosmopolitizmo* idėja, turėsianti pakeisti nacionalizmo idealą, reikalauja ir kokybiškai skirtingų įgūdžių, kurie formuojasi retorinėje kovoje siekiant konstruktyvaus kompromiso.

Apskritai kalbant, žmogus pradeda mąstyti apie tokį abstraktų ir visuminį reiškinį kaip *visuomenė* ne tada, kai pastaroji esti savaime suprantamas dalykas, bet tada, kai dėl vienokių ar kitokių priežasčių visuomenės raida darosi *problema*. Tokia padėtis yra vaisinga dirva ne tik skirtingo žmonių požiūrio į visuomenės raidą fiksavimui,

bet ir sociologinio mąstymo alternatyvų formavimui. Kai akyse sunyksta gyvenimo įpročiai ir orientyrai, susidūrę su radikalia nežinomybe, o ateitis darosi nepermatoma, iš dalies prarandamas sąlytis ir su savo paties *tapatumo* vaizdiniu. Šitaip formuojasi identiteto problema, kuri tariamai sunykstančio integralumo pagrindu puoselėja labiausiai tikėtiną tikrovę. Paskutinis XX a. dešimtmetis Rytų Vidurio Europoje liudijo ateities vizijos neskaidrumą, kai nacionalinės valstybės, susidūrusios su realios, pirmiausia ekonominės, galios prievarta, savo ateities ieškojo praeityje, pabrėždamos savo istoriją, tradicijas ir simbolius. Ir priešingai, dabartiniai identiteto ieškojimai ES kontekste skatina dažniau svarstyti ateities perspektyvą, įskaitant ir įvairius persitvarkymo, nuosmukio ir socialinės įtampos aspektus.

Pastarojo dešimtmečio socialinė-ekonominė raida Lietuvoje rodo, kad vyravo polinkis veikiau išsaugoti tai, kas yra, negu konstruoti kažką nauja. Socialinės aplinkos konservatyvumas iš dalies deformavo netgi politinių partijų spektro idėjų lygmenį. Kadangi *laisvės* idėja nuo Atgimimo pradžios siejama su *kolektyvine* nacionalinės valstybės samprata, šioji idėja tapo esmine dešiniųjų idėja. Dėl šios priežasties TS (LK) ir dabar daugiau dėmesio skiria Lietuvos stojimui į NATO negu į Europos Sąjungą, kadangi tai atliepia būtent visuminio politinio kūno saugumo ir laisvės idėją. Tuo tarpu ES integracijos atveju politinio kūno statusas darosi mažiau apibrėžtas, o esminis dėmesys skiriamas ne kolektyvinei nacionalinės valstybės, bet veikiau paskiro *asmens* laisvės idėjai, apsaugai nuo galimos kolektyvinės prievartos, institucinių suvaržymų, biurokratijos savivalės ir pan. Anot Algio

Krupavičiaus, „Iki šiol Lietuvoje yra, švelniai tariant, tam tikro nesusivokimo, kai svarbiausia dešiniąja idėja yra vadinama laisvė. Vakarų politologai mano kitaip. Jiems laisvė yra liberalizmo, bet ne dešiniųjų idėja. Dešiniųjų idėja yra tvarka, o svarbiausia kairioji idėja yra lygybė. (Krupavičius 2000; 45)

Turint galvoje suminėtus dalykus, Europos integracija kaip reflektyvių įgūdžių reikalaujantis procesas galėtų atverti naujas galimybes pačiai demokratinei politikai, kur naujai formuojama pilietiškumo forma derintųsi su daugiakultūrinės visuomenės poreikiais. Pilietiškumo komponentų, kurie šiandieną dar yra įsišakniję „tautinio pilietiškumo" sampratoje, kritiškas pertvarkymas yra ne mažiau svarbi demokratijos problema negu tik orientavimasis į senstelėjusį gerovės ir informacinės valstybės modelį, į kurį dažnai apeliuoja biurokratai. Esminis dalykas yra tas, kad apskritai nėra tokio modelio, kuris būtų visiškai nepriekaištingas. O todėl, anot John Rawls,

> Galiausiai visas institucines procedūras piliečiai visada turi traktuoti kritiškai. Vadovaudamiesi savo pilietine savivoka jie turi ne tik kolektyviai, bet ir individualiai suvokti, jog politinė valdžia kyla iš jų ir kad jie atsako už tai, ką ji daro jų vardu. Politinė valdžia nėra mistinė galia ir neturi būti šventinama simboliais bei ritualais, kurių piliečiai negali įprasminti savo bendrų tikslų terminais.

Nors kategoriškai prieš demokratiją Lietuvoje pasisako „tik" 8 proc. bendrovės „Baltijos tyrimai" apklaustų žmonių, tačiau labiausiai Lietuvos gyventojus erzina tai, kad esant demokratinei sistemai atsiranda per daug neapibrėžtumo ir ginčų. Taip mano net du penktadaliai respondentų. (*Veidas* 2002b; 28) Tuo tarpu „neapi-

brėžtumas" ir „ginčai" yra dvi gyvybiškai svarbios reflektyvios sąlygos, be kurių neįsivaizduojama šiuolaikinių visuomenių raida.

Šiuo aspektu visiškai pritarčiau politologo Vaidučio Laurėno teiginiui, kuris pažymi, kad demokratijos Lietuvoje stinga ne tik dėl to, kad Lietuvoje demokratija niekada nebuvo stabili, bet ir dėl metodologiškai ribotų teorinių konstrukcijų padarinių. Itin ribota yra linijinė modernybės samprata. Ja remiantis perėjimas prie demokratijos Lietuvoje modeliuojamas kaip nenutrūkstamas ir negrįžtamas modernybės procesas. Tačiau praktika rodo, kad tai yra konfliktinė atskirų plėtotės stadijų kaita. (Laurėnas 2001; 9-10) Tik nenorėčiau pritarti minėtos studijos teiginiui, kuris siūlo ieškoti liberaliosios demokratijos alternatyvos, kadangi modernybė, anot autoriaus, Lietuvoje tapatinama su tam tikru patvariu dydžiu – liberaliu demokratiniu pasauliu:

> Lietuvoje liberali demokratija perdėm tapatinama su individualios laisvės vertybėmis ir atsiejama nuo kolektyvinių lygybės vertybių. Libertarizmo įsigalėjimas kelia pavojų politinei demokratijai apskritai. Vakarų liberalios demokratijos, patyrusios libertarizmo poveikį, atsidūrė demokratinės daugumos legitizacijos krizėje ir ieško būdų, kaip sustiprinti *bendruomenines vertybes* (kursyvas mano). (Laurėnas 2001; 12).

Iki šiol *bendruomenės* sutelktumas buvo laikomas pirminiu socialiniu nacionalinės valstybės uždaviniu. Nors ir būta ilgalaikio polinkio tapatinti valstybės ir bendruomenės interesus, vis dėlto šiandieną valstybės įstatymų leidžiamoji galia ir bendruomenės idėja vis labiau atsiskiria. Bendruomenė kaip projektas darosi daug platesnė,

sudėtingesnė, o kartu ir labai diferencijuota kategorija, turint galvoje daugiakultūriškumą. Ir priešingai, iki šiol Lietuvoje bendruomenės sąvoka yra taip glaudžiai suaugusi su valstybės kūnu, kad svarbu įsisąmoninti ir teisiškai apsaugoti būtent liberaliosios demokratijos pasiekimus. Svarbiausias dalykas yra pliuralistinės viešosios sferos įtvirtinimas ir išlaikymas trijuose – vietiniame, nacionaliniame ir globaliame – lygmenyse. Šiuo atveju į pirmą vietą iškyla liberalių individo ir grupių teisių gynimas nuo tikėtinų bendruomeninių suvaržymų. Prisimintas paprastas dalykas, jog svarstoma ne nacionalinio-kultūrinio pilietiškumo ir bendruomeniškumo, bet daugiakultūrinio pilietiškumo perspektyva, susijusi su reflektyvia individualių identiteto ribų savivoka. Todėl manyčiau, kad reikėtų plėtoti ir tobulinti tas pačias kolektyvinės lygybės idėjas liberaliosios demokratijos galimybių kontekste.

Apskritai, dabartinis modernėjimas, kurį Ulrich Beck ir Anthony Giddens taikliai pavadino *reflektyviosios modernizacijos* vardu, iš principo negali būti pastovus dydis, nes visuomet yra susijęs su kintančiu socialiniu-ekonominiu pagrindu. Liberalios demokratijos idealas diegiamas konkrečiame socialiniame kontekste, ir būtent šio konteksto analizė leidžia geriau suprasti tolesnės raidos galimybes. Stingant ekonominių ir socialinių teisių minimumo, tik formalus politinių ir pilietinių principų konstitucinis įteisinimas ir procedūrinė priežiūra tikrai neužtikrins pagrindinių asmens laisvių apsaugos. Demokratinės procedūros yra būtinos sėkmingam demokratijos funkcionavimui, tačiau pačios savaime jos nėra pakankamos politinio egzistavimo sąlygos. Liberalus

politinių teisių ir pilietinių laisvių idealas – suteikia demokratijai emocinę galią, o kritiškas socialinių ir ekonominių galimybių įvertinimas skatina paisyti būtino materialaus pagrindo.

Emocinės integracijos pusės pavojai susiję su tautinių kultūrų, kurių pagrindą sudaro organiškos esencializmo idėjos, atsparumu. Tiesioginės ar netiesioginės pastangos primygtinai apibrėžti *teigiamą* identiteto modelį, skatina elgesį ir nuostatas, kurios yra šališkos, atliepia pačios grupės interesus ir yra nukreiptos prieš kitas grupes. Šiuo atveju socialinio solidarumo stiprinimas yra priemonė, stiprinanti tautos „vieningo organiško kūno" savivoką, paaštrinanti identiteto jauseną. Netgi nuosaikios politinės laikysenos atstovai, kaip, pvz., Romualdas Ozolas, linkę teigti: „Pasaulis beveik aiškus: jis ir toliau globalizuojamas, tam ir toliau priešinamasi. [...] Šiame kontekste itin reikšmingas darosi nacionalinių interesų atstovavimu viešajame žmonių gyvenime susirūpinusių žmonių ir organizacijų vienijimasis. [...] Lietuva labai greitai atsigautų, jeigu tik kam pavyktų nacionaliniu lygiu užgauti jos savigarbą. Nuo jos netoli iki garbės". (Ozolas 2002; 3)

Tokia visiškai pasenusi XIX a. integralaus nacionalizmo laikysena skatina sukurti įsivaizduojamą konflikto „objektą", kurio savivoka savaime paaštrintų *Aš* ir *Kito* priešpriešą, kuri, deja, gali būti perkelta iš tautinės kultūros gelmių į Europos Sąjungos kontekstą, grindžiamą istoriškai pavojingomis esencializmo sąvokomis.

Taigi esminė sociologinio reflektyvumo sąlyga šiandieną yra dalyvauti kuriant postnacionalinio identiteto komponentus, suderinamus su pilietinės sferos poreikiais.

O tai, žinoma, iš dalies priklauso ir nuo to, ar postnacionalinės identifikacijos formas toleruoja patys visuomenės nariai. Tuo tarpu sociologinė analizė rodo, kad požiūris į „kitą", „svetimąjį" Lietuvoje greičiau yra neigiamas negu teigiamas:

> Sociologiniai tyrimai liudija, kad jei atsivertų Europos sienos, net 10 proc. Lietuvos gyventojų (tai yra 350 tūkst. žmonių) neabejotinai ieškotų darbo kurioje nors Europos Sąjungos šalyje, o galbūt ieškotų – 39 proc. Tai yra vienas didžiausių nuošimčių tarp Rytų ir Vidurio Europos valstybių. Tačiau Lietuvos gyventojų pasiteiravus, ką jie mano apie žmones iš kitų šalių, atvykstančius į Lietuvą dirbti, paaiškėjo tam tikras paradoksas. Patys lietuviai nori dirbti kitose šalyse be jokių suvaržymų, bet tuo metu yra įsitikinę, kad užsieniečiams, norintiems dirbti Lietuvoje, reikia sukurti galybę apribojimų. Tik 4 proc. apklaustųjų mano, kad reikia leisti į Lietuvą atvažiuoti visiems norintiems, kiti neabejoja, jog reikia vienokių ar kitokių apribojimų. (*Veidas* 2002a; 29)

Turint mintyse šį ypatumą, galima tikėtis, kad ateities projektas neišvengiamai susidurs su švelnesnėmis ar stipresnėmis ksenofobijos ir nacionalizmo formomis, pastangomis išsaugoti esencialistinius tautiškumo apibrėžimus, ieškoti „atpirkimo ožių" ir kurti prarastojo rojaus nostalgiją, kuri paradoksaliai įsiskverbia į žmonių sąmonę netgi dabar, lyginant „geresniojo" sovietmečio tarpsnio ir „blogesniojo", t.y. paskutiniojo dešimtmečio, raidą. Iš principo tai nekelia nusistebėjimo, nes praeities „grynumo" ieškojimas yra identiteto formavimosi komponentas. Apskritai kalbant, šie klausimai svarbūs daugelyje Europos visuomenių, kur sustiprėjo susirūpinimas „netikrumo būsenomis" formuojantis nieko gero nežadančiai heterofobijai. 1995 m. pavasario Eurobarometro duo-

menimis 43% Europos Sąjungos piliečių įsitikinę, kad „jų šalyje gyvena pernelyg daug užsieniečių", o 42% mano, kad „jų yra daug, bet ne pernelyg daug". Šių dienų diskursas dažniau kalba ne apie nusikalstamumo prevencijos priemonių visumą, bet apie *gynybinių veiksnių* galią būgštaujant, kad sunyksta ribos, kurios apibrėžia teisingumo ir klaidingumo principus, nyksta ribos tarp bendruomenių, tautų ir klasių. (Braud 1997; 118)

Todėl socialinės srities mokslų uždavinys yra kritiškai peržiūrėti sutrūkinėjusius ryšius tarp praeities ir dabarties kartu suteikiant labiau apibrėžtą prasmę ateičiai. Idealizuotos praeities nostalgija atliepia suprantamą žmonių norą atsiriboti nuo grubios tikrovės, kur pajamos, kaip pažymi ekspertai, kuo toliau, tuo labiau neįtikėtinai skiriasi:

> Mūsų ūkis sugeba žengti koja kojon su šia konkurencija, tačiau už jo sėkmę moka visuomenė, o tai, kad suyra visuomeniniai ryšiai, pavojinga mūsų demokratijai, mūsų, europiečių, vertybėms.[...]
>
> Dabar pavojinga yra vidurinioji klasė, kuri vis dar sudaro Vakarų visuomenių daugumą. Jos atstovai jau galvoja, kaip save ir savo gerovę aptverti aukšta siena. Vis dažniau vidurinioji klasė ima bijoti degradacijos fantomo. Tai politinis fenomenas, kuris jau dabar naikina Europą iš vidaus. Žmonės išsigandę (tokių vis daugėja): jie gina savo *privilegijuotas pozicijas*, bijo degraduoti ir tapti „nereikalingais", išsigandę dėl savo ir savo vaikų ateities, todėl jie gelbstisi protekcionizmu, ksenofobija, agresija prieš svetimus, kurie kada nors galėtų užimti patogias jų vietas. Jie nesilaikys įsitvėrę demokratinių, juo labiau liberalių, vertybių. (Dahrendorf 1997; 10)

Jeigu sutiksime su Ralf Dahrendorf išvadomis, turėsime pripažinti ir tai, kad potencialus ksenofobijos šal-

tinis dabar yra ne išorės santykiai tarp valstybių ir kultūrų, bet netolygi vidinė visuomenės fragmentacija, atskirianti „reikalingas" ir „nereikalingas" žmonių grupes. Vienas iš svarbiausių Europos identiteto aspektų yra susijęs su klausimu, ar galimas demokratinis pilietiškumo klausimų sprendimas postnacionalinėje Europoje. Kaip jau minėta, „teritorinis", t.y. nacionalinis pilietiškumo klausimų sprendimo variantas yra pagrindinis kliuvinys svarstant daugiakultūrinę problemą. Sprendimo galią suteikiant, pvz., federaliniam teritoriniam ES dariniui nėra garantijų, kad nebus pasitelkiamas nacionalinio pilietiškumo principas, kuris linkęs skirti paminėtas „reikalingas" ir „nereikalingas" žmonių grupes. Todėl manau, kad Vytauto Radžvilo teiginys turi pakankamą pagrindą: „ES iš principo negali tapti federaciniu dariniu tikrąja šio žodžio prasme. Politinė ES vienybė gali būti pagrįsta tik tuo, kad nuolatinė jos narių (pirmiausia dviejų didžiųjų valstybių – Prancūzijos ir Vokietijos) kova turi būti įsprausta į tinkamus institucinius rėmus, kad netaptų destruktyvi. Todėl būsimoji ES konstitucinė sankloda turi atitikti vieną reikalavimą: turi būti sukurtas „tuščias" politinės galios centras. Jis funkcionuotų kaip „neutrali arena", kurioje valstybės, kiek įmanoma, lygiomis sąlygomis spręstų savo nesutarimus ir konfliktus." (Radžvilas 2001; 3)

Kitaip tariant, turime apmąstyti šiuolaikines intelektines ir socialines vykstančių pokyčių sąlygas, kol jos tebėra „problema", o kartu ir istorinių galimybių modeliai. Svarbu suprasti iš pažiūros paprastą, tačiau ne visuomet svarstomą, dalyką, kad globalėjimo pokyčiai įtraukia „lietuviškumo problemą" ne į linijinį pažangos procesą,

bet į dialektinį, reflektyvų šiuolaikinių žmogaus gyvenimo sąlygų apmąstymą. Tiek teorinėje, tiek praktinėje kovoje už simbolinį dabarties ir ateities vaizdinį turėtų dalyvauti ir socialinių mokslų atstovai, nes juo labiau sušventinamos privilegijuotos atskiro politinio sprendimo ribos, tuo labiau jos įstringa vienintelės tiesos utopijoje.

Socialinis pilietiškumo pagrindas

Senovės graikas, kaip liudija Tukidido bei kitų antikos autorių liudijimai, emociškai buvo prisišliejęs prie savo miesto-polio ir būtent už jį, bet ne už visą graikų „tautą", pasiruošęs guldyti savo galvą. (Sunku susilaikyti nepridūrus, jog kai kurie nūdienos autoriai būtent *miesto* emocinę aplinką perteikia kaip ateities gyventojų esminį prieraišumo židinį.) Kompaktiškų miestų solidarumo pagrindus vėliau suardė kosmopolitiniai stoicizmo ir krikščionybės idealai. Vėlyvaisiais viduramžiais Bažnyčios stiprinamus universaliuosius religinius-kosmopolitinius žmonių saitus palaipsniui pakeitė nacionalinių valstybių formuojamas prieraišumas konkrečiai teritorijai, kurioje kartu su naujuoju *nacijos* terminu gimė ir teritoriškai apibrėžta pilietiškumo sąvoka, nepaisant to, kad nesiliovė pavienių intelektualų pastangos pasiremiant vienokiu ar kitokiu kriterijumi propaguoti Europos suvienijimo idėjas – negalima nepaminėti filosofo, matematiko ir diplomato G. W. Leibnizo siūlymų įvairiems Europos valdovams suvienyti Europą krikščionybės, o vėliau paskirų jos tikėjimo atmainų pagrindu. Tačiau XIX-XX amžiai tarsi „galutinai" įtvirtino nacionalinės valstybės idėją šiuolaikinio žmogaus savimonėje. Netgi kai kurie sociologai, kuriems dažniausiai būdinga kosmopolitinė laikysena, buvo linkę

teigti, jog nesą tokių gyvūnų kaip „Europos piliečiai". Yra tik Prancūzijos, Vokietijos ar Italijos piliečiai. (Aron 1974; 652-3)

Ir vis dėlto senoji, aristoteliška *žmogaus kaip politinio* gyvūno samprata šiomis dienomis vėl darosi aktuali. Ir pirmiausia dėl to, kad žmogaus ir politinės sferos santykis peržiūrimas dar kartą, darant pakankamai pamatuotą prielaidą, kad nedera painioti *socialinės* ir *valstybinės* sferų, ypač tuomet, kai vyksta sparti visuomenės ir kultūros fragmentacija, kai buvęs kone absoliutus valstybės autoritetas įgauna vis daugiau santykiškų požymių. Socialumo samprata darosi labai asmeniška reflektyvaus identiteto problema, juolab, kad nacionalumą ardančios *transnacionalinės* jėgos po Maastrichto sutarties suteikia bent jau teisinį, o iš dalies ir emocinį pagrindą kalbėti apie *Europos piliečio* statusą kaip idealųjį tipą.

Žinoma, naujasis *politinio gyvūno* apibrėžimas dar tik formuluojamas kosmopolitinių intelektualų ir naujosios tarpvalstybinės biurokratijos tekstuose ir pareiškimuose. Kol kas tai yra malonus ausiai „europiečio" mitas. Europietis – tai žmogus, išaugęs iš ankštų nacionalizmo rūbų ir išmokęs įsikurti kažkokiose „tuščiose" politinėse erdvėse tarp pasaulių, kaip darė senieji epikūrininkų dievai, iš esmės nesiskyrę nuo paprastų žmonių. Tai – erdvė, kurioje idealiai galioja tarptautinės valdžios taisyklės ir susilaikoma nuo žmogiškų emocijų proveržių. Ir vis dėlto sunku susilaikyti nepridūrus, jog postnacionalinis europiečio paveikslas yra tik dabartinio aktyvaus elito idėja. Verta pabrėžti, kad socialiniu požiūriu pagrįstesnė yra paminėta Raymond Aron tezė: „Nėra tokių gyvūnų kaip ‚Europos piliečiai'. Yra tik Prancūzijos,

Vokietijos ar Italijos piliečiai." Todėl norint išlaikyti ilgalaikį stabilumą, privalu galvoti apie galimą „demokratijos stygių", kuris integracijos atveju gali gimti iš įprasto įsitikinimo, kad pilietiškumo instituciją pagimdžiusi nacionalinė valstybė yra vienintelė „natūrali" žmogaus priebėga.

Bendrųjų interesų savivoka, Europos pilietiškumo teisių apibrėžimas, apimantis visus konkrečių valstybių piliečius, gyvenančius Europos regione, tos pačios balsavimo teisės skirtinguose – vietos ir Europarlamento – lygmenyse, informacijos, teisminės priežiūros, judėjimo teisės skatina pozityviai peržiūrėti besiformuojantį *kosmopolitinį* tarpnacionalinės pilietinės visuomenės idealą. Tariamai natūralių geografinių sienų peržiūrėjimas skatina formuoti lankstesnį požiūrį ir į personalinio bei kolektyvinio identiteto galimybes bei *kitoniškumą* kaip esminę kosmopolitizmo problemą. Tikriausiai galima teigti, kad svarbiausia sociologinė ateities problema yra iš naujo peržiūrėti nacionalizmo, kolektyvinio identiteto ir demokratijos santykio klausimus, nes naujai kuriamas Europos institucinis pliuralizmas siekia sumažinti nacionalizmo galią, saikingai išlaikydamas tautinio identiteto požymius, pirmiausia ieškodamas demokratinių būdų, derinančių regioninius ir viršnacionalinius interesus. Pridurtina, kad pastarasis klausimas itin aktualus Lietuvoje, kur valstybės institutą ne kartą mėgino sunaikinti išorės jėgos, o todėl bet kuris tariamas ar realus kėsinimasis į jo neliečiamumą laikomas sakralumo pažeidimu. Kaip rodo politologo Lauro Bielinio politikų programinių nuostatų tyrimas, „kandidatai į Lietuvos Respublikos prezidentus pirmiausiai akcentuoja orientaci-

jas į valstybę. Tai galima paaiškinti Lietuvos valstybingumo idėjos gyvybiškumu per visą XX a." (Bielinis 1998; 33)

Kita vertus, negalima nematyti, kad ir Europos „kosmopolitizmas" turi labai aiškiai ir pakankamai griežtai įvardijamas „europietiškumo" ribas, kurios gali sužadinti ir priešiškus ne-europiečių, t.y. ne Europos Sąjungos narių nacionalizmo sentimentus. Nedera pamiršti, kad senieji nacionalizmo idealai taip pat rėmėsi kultūros ir politikos tapatinimo idėja, kurios realus įgyvendinimas neretai sukeldavo antagonistinius konfliktus. Verta svarstyti ir Gerard Delanty nurodytus specifinius socialinės fragmentacijos padarinius: „Naujasis nacionalizmas kaip kultūros diskursas yra socialinės fragmentacijos padarinys. Vadinasi, svarbiausias uždavinys, kuris iškyla demokratinei daugiakultūrinei valstybei Europos integracijos kontekste, – išsaugoti ryšį tarp socialinio pilietiškumo ir daugiakultūriškumo. Neturint tvirto socialinės pilietybės pagrindo, daugiakultūriškumą nuolat atakuos nacionalizmas, besimaitinantis socialiniu nesaugumu." (Delanty 1996)

Taigi kokie turėtų būti lemiami ES vienijimosi kriterijai, kurie apimtų tiek formaliąją, tiek emocinę priklausomybės pusę, bet nesužadintų priešiškų sentimentų ir nesukurtų daugybės *atskirtumo* trajektorijų? Tai sudėtingas klausimas, tačiau manyčiau, kad konkretūs globalėjimo procesai Lietuvoje dažniau vertinami tik kaip išorinių politinių-diplomatinių santykių plėtros klausimai. Tačiau ne mažiau svarbios, o gal ir svarbesnės yra kultūrinio ir socialinio dalyvavimo šiuose procesuose problemos, nes „būti ‚lokaliajam' globalizuotame pasaulyje, –

kaip teigia Zygmunt Bauman, – yra socialinio atskirtumo ir nuosmukio ženklas. Lokalumo sąlygomis egzistencijai kylančius sunkumus lemia tai, jog visuomeninės erdvės darosi nepasiekiamos lokalizuotam gyvenimui ir vietinės bendrijos praranda sugebėjimą kurti prasmes bei derėtis dėl jų, jos ima vis labiau priklausyti nuo tokių prasmę teikiančių ir ją interpretuojančių veiksmų, kurių pačios nebekontroliuoja, – juo labiau nuo globalizuotų intelektualų galvose kylančių svajų/paguodų." (Bauman 2002; 9)

Pažymėtina, kad globalaus ir vietinio aspektų santykis turėtų būti svarstomas ne kaip priešingi kultūros idealų ašigaliai, bet veikiau kaip suderinami ir abipusiai įtakojantys principai. Jeigu ankstesnysis modernizacijos modelis labiau pabrėžė pakartojimo, pamėgdžiojimo, o kartu ir numanomos asimiliacijos nacionalinėse valstybėse aspektus, tai dabartinė globalizacijos idėja neįsivaizduojama be lokalaus dalyvavimo aspektų, ne tik vietos demokratinių procesų raidos, bet ir istorinių šaknų, atminties bei vietos savivaldos problemų sprendimo. Dėl šios priežasties pritarčiau politologui Egidijui Vareikiui, kuris savo knygoje *Dinozaurėjanti Europa* apgailestauja, kad „šiandien emocinę integracijos pusę imta arba ignoruoti, arba pašiepti, arba iš viso stengiamasi ją nuslėpti kaip nereikšmingą" (Vareikis 2002; 15). Ir iš tikrųjų būtent emocinė integracijos pusė iš esmės nusako priešpriešą tarp tų, kurie, nepriklausomai nuo savo socialinės padėties ar statuso, teigiamai įvertina globalumo ir lokalumo sąveiką, kartu formuodami naujus ir galbūt kritiškus identiteto kaip santykio su „svetimuoju" aspektus, ir tų, kurie

neigiamai vertina globalėjimo procesus, įžvelgdami tik gąsdinančius nevaržomos galios artėjimo procesus.

Apskritai didžioji (ir vis didesnė) dalis Lietuvos žmonių, kaip rodo visuomenės nuomonės apklausos, ES integracijos procesus vertina teigiamai (išskyrus nedidelius, iš esmės taktinius poslinkius dėl žemės ūkio tolygaus išteklių paskirstymo klausimų) suvokdami integraciją kaip modernėjimą, – kad ir sudėtingą, tačiau pragmatiniu požiūriu naudingą raidą. Šiuo požiūriu, kaip ir kaimyninėse šalyse, žmonės iš esmės palaiko integraciją, nes labiausiai bijomasi likti anapus plėtros procesų. Sociologiniu požiūriu tikėtina, jog bijomasi likti ir anapus demokratėjimo procesų, kurie platesniu mastu neleidžia visiškai susiaurėti pilietinei sferai. Pavyzdžiui, Lenkijoje, kaip ir Lietuvoje, ES integraciją visiškai atmetantys sąjūdžiai yra marginaliniai, ir jų vienintelis kriterijus – tariamas „nepriklausomybės" praradimas. Krinta į akis, kad bene vienintelis ideologinis euroskeptikų šaltinis – manipuliavimas istorine atmintimi, kuriant arba dirbtinį „atskirtumą" mobiliame pasaulyje, arba įvairias utopiškas geopolitinės koalicijas, kaip siūlo vienas iš *Konfederacijos už Nepriklausomą Lenkiją* (*Konfederacija Polski Niepodległej*) lyderių, pvz., Lenkijos-Ukrainos ašį, prie kurios prisijungtų Slovakija, Balkanų šalys ir Baltijos respublikos (Illasiewicz-Skotnicka; Wesolowski 1995; 225).

Apskritai galima teigti, jog visa tai yra natūralus, tačiau nykstantis žavėjimasis senuoju XIX-XX a. nacionalizmo modeliu, kurio vyraujantis motyvas – valstybės galios įtvirtinimas ir trokštama ekspansija. Kaip ekspansyvi ideologija nacionalizmas šiandieną neabejotinai patiria krizę. Tapatinimasis su valstybe nėra esminis šiuo-

laikinių pokyčių aspektas. Ir vis dėlto negalima pamiršti, kad valstybės galios absoliutinimas ir antivakarietiškos nuostatos ypač būdingos ten, kur sunkiai skinasi kelią liberalios reformos, pvz., Rusijoje, kur stiprėja nusivylimas naujaisiais socialiniais padalijimais ir tarpsta populizmas dėl to, kad gausėjančios politinės partijos neįstengia atliepti socialinių poreikių. Lietuvoje, kur gausėjančios partijos pasiekė tam tikrą nematomą ribą, politikos veikėjai yra priversti cikliškai „atsiversti" iš vienos politinės partijos tikėjimo į kitą. Kaip taikliai pažymi Alfredas Karčiauskas, kalbėdamas apie tipišką politiko Rolando Pakso veiklą, dabar galime stebėti patį keisčiausią politinį persikūnijimą, iki šiol įvykusį Lietuvos politikoje – iš (gana minkštų) širdžių premjero, daugelį žmonių pavergusio emocingumu bei nuoširdumu – į kietos rankos šalininką. [...] Paksas ima panėšėti į mažą hitleriuką, kai naujosios jo partijos simboliu padaromas stilizuotas erelis ar ieškoma pačių radikaliausių politinių jėgų paramos. Tačiau ir tai gali būti daroma su rimtu išskaičiavimu. Populizmas, išnaudojantis didžiausias žmonių baimes, atneša daugiausia balsų. O nemažai žmonių Lietuvoje mano, kad netvarką atnešė laisvė ir demokratija. (Karčiauskas 2002; 355)

Jeigu visa tai palydi neigiamos emocijos – nepasitenkinimas, pagieža, įtarumas ir pan., kurias reikiamu metu ir reikiamoje vietoje „pasisavina" populizmo ideologai, gana greitai sukuriama tinkama dirva ksenofobinėms nuostatoms.

Kaip jau minėta, sociologinio požiūrio esmę į globalėjimo ir ES procesus turėtų sudaryti ne tik ir ne tiek tarpvalstybinių santykių raidos, kiek socialinių ir politinių

reiškinių *kokybinių pokyčių* pačioje Lietuvos visuomenėje nagrinėjimas. Paprastai kalbant, patriotinis šūkis – „Lietuva atgavo nepriklausomybę, taigi dabar mes esame savo likimo šeimininkai!" – yra perdėm naivi gyvenimo nuostata. Laisvės prielaida yra kritiškas priklausomybės ryšių įvertinimas. Jeigu, žinoma, sutiksime su reflektyviąja nuostata, kad laisvė yra ne priklausomybės priešybė, bet, atvirkščiai, įsisąmoninta priklausomybė. Lietuvos integracijos atveju tai rodo būtinybę derinti brandesnės kultūrinės laikysenos ir daugiakultūriškumo politiką. Narystė bendruomenėje (specifinė kultūros kategorija) ir pilietiškumas (universalioji demokratėjimo kategorija) šiandieną nusako įsipareigojimus pliuralistiniam socialinės sferos išplėtimui.

Tuo tarpu siekimas išvengti fragmentiškų pliuralizmo ir reliatyvizmo padarinių ir suintensyvinti bendruomeninius ryšius bei įsitikinimus gali būti susijęs ir su nenoru įteisinti skirtumus bei pripažinti atviresnes komunikacijos formas. Nepaisant to, kad pamažu didėja apsisprendusiųjų už narystę ES skaičius Lietuvoje, tačiau egzistuoja tam tikra istorinio-politinio pobūdžio inercija, kompleksai ir stereotipai, kurie „lietuviškumo" perspektyvą vertina gana uždarai. Tai, remdamasis asmeniniu patyrimu, pabrėžia ir E. Vareikis:

> Ne viename pokalbyje su Lietuvos piliečiais buvau klausiamas, ar Lietuva, dalyvaudama derybose dėl narystės Europos Sąjungoje, ar Lietuva, tapdama Europos Sąjungos nare, sugebės apginti savo interesus. [...] Kalbėti būdavo nelengva – lietuvio įsitikinimas, kad viskas kas, jo manymu, lietuviška, yra priešinga bet kam kitam ir kiekviena vertybė, ateinanti iš už Lietuvos sienų, pavojinga ir įtartina. (Vareikis 2002; 291)

Tuo tarpu kokybiški vidiniai pokyčiai, priešingai, turi atsižvelgti į bendruosius būsimų ES visuomenių interesų derinimo tikslus, bendražmogiškus norminius principus, kurie atsiveria kaip vidinė integracijos prielaida. Kaip glaustai įvardija Ralf Dahrendorf: „Tikriausiai svarbiausi bendrieji ES narių interesai yra implicitiniai – ginti demokratiją ir teisines normas" (Dahrendorf 1996; 24). Akivaizdu, kad bendrojo sutarimo pagrindas yra ne tik procedūrinių demokratijos principų, kurie dėl kultūros sąlygų nėra vienodi, išorinis-politinis derinimas, bet ir *vidinė* visuomenės transformacija, kasdienės sąmonės ir identiteto pokyčiai.

Verta pakartoti: dabartinis laikotarpis ypatingas dėl to, kad įprasta tikrovė susiduria su būtinybe peržiūrėti esamas, „realias" gyvenimo pasaulio ribas ir drąsiai formuluoti moralinės vaizduotės siūlomas alternatyvas. Tai nusako ne tik svarbias išoriškas politines koalicijas ir galimus interesų konfliktus, bet ir sociologinio pobūdžio konfliktus, pvz., gilesnį ir kritišką tam tikro sociologinio tipo – „svetimojo" – vaizdinio, įvertinimą. *Politinio* konflikto specifika Lietuvoje turi polinkį sustiprinti skiriamuosius dvinarius *mes/jie* stereotipus. Mindaugo Jurkyno teigimu, „Lietuvos partijų varžymosi, t.y. kairės-dešinės politinio konflikto erdvė pirmiausiai užsipildė politiniu lūžiu, besiremiančiu vertybiniu/ideologiniu politinių jėgų konfliktu. Jį po 1996 m., o ypač 1997-1998 m. ėmė keisti klasikinis, žvelgiant iš Vakarų valstybių politinės perspektyvos, socioekonominis konfliktas. Tačiau nereikia nuvertinti Rytų/Vakarų takoskyros: ji susilpnėjo, bet turi perspektyvą arba tapti TS/LK rinkimine atrama, arba

transformuotis į nacionalizmo/kosmopolitizmo lūžį, stiprėjant Euroatlantinės integracijos procesams Lietuvoje." (Jurkynas 2001; 33) Negana to, *etninio* nacionalizmo nuostatos linkusios remtis mąstymo ir jausenos pavyzdžiais, kurie įteisina tariamai natūralius skirtumus tarp „mes" ir „jie". Šitaip nacionalizmas kaip „natūrali" tautiškumo kultūra darosi įprastas, pasak Michael Billing, *banalus* (Billig 1995), reiškinys, pertvarkomas sveiko proto diskursuose. Kitaip sakant, banalus nacionalizmas, kurį nuolat sustiprina žiniasklaidos terpė, dalija pasaulį į nacionalines valstybes kaip natūralios aplinkos dalį, atmesdamas vėlyvajai modernybei būdingas reliatyvumo ir reflektyvumo nuostatas, būtinas pertvarkant tautiškumo ir pilietiškumo santykį.

Tiek sociologiniu, tiek istoriniu požiūriu bendruosius *svetimojo* tipo požymius gali sužadinti integracinis paradoksas: geografinių, politinių ir socialinių ribų priartinimas neretai sukuria paūmėjusią *ribos* savivoką, linkusią kultūriniu požiūriu *atitolinti* artėjančius „reiškinius". Negalima išleisti iš akių, jog aklumas sociologinei integracijos procesų pusei gali atgaivinti senąsias fobijas ir ilgam laikui įdiegti *svetimojo* vaizdinį, kuris pirmiausia atspindės neigiamą santykio su *kitu* pusę. O istoriškai įteisintas skirtumų kontrastas gali sustiprinti banalaus nacionalizmo nuostatas. Štai kodėl manyčiau, kad visuomenėje mėgiama vadinamoji „mes" – "jie" priešprieša yra klaidinanti, uždaros vaizduotės sukurta ir išplėtota perskyra, kuri istoriškai atnešė daug žalingų padarinių skirtingais raidos tarpsniais (Valantiejus 2002). Negaliu nepaminėti ir politologo požiūrio į tokią perskyrą: „Galvoti apie Europą kategorijomis „mes" – "jie" yra tas

didysis anachronizmas, kuris tebekausto ne vieną tautietį" (Vareikis 2002; 299). Juk vienais atvejais *svetimojo* ar *kito* – kitaip tikinčio, galvojančio ir kitaip vertinamo – sąvoka giliai ir ilgam atskiria panašaus likimo krantus, tačiau kitais atvejais – jungia, žinoma, jeigu atpažįstami ir įvardijami veiksniai, kurie trukdo dialogiškam žmonių ir kultūrų suartėjimui. Štai kodėl konfliktinių situacijų kryžkelė reikalauja reflektyvumo kriterijaus, t.y. gilesnės savivokos ir individualios moralinės atsakomybės už savo veiksmus.[2]

Neretai linkstama šių dienų kosmopolitizmo nuostatas susieti su radikaliomis paskirų individų ir liberalaus elito sluoksnių pažiūromis. Šiuo atveju svarbu pažymėti, kad šitaip išleidžiami iš akių esminiai visuomenės kosmopolitizacijos aspektai: nes jeigu pripažįstame, kad globalus ir vietinis aspektai yra dialektiškai tarp savęs susiję, naudingiau būtų aptarti sociologinius identiteto kaitos bruožus, bet ne atmesti neigiamai vertinamą „kosmopolitinį subjektą", kuris išplaukia iš dabartinių is-

---

2 Manau, kad svarbu numatyti ir svarstyti numanomas ateities problemas, su kuriomis neišvengiamai gali susidurti Lietuvos visuomenė. Vienas iš aktualiausių teorinio ir praktinio pobūdžio klausimų – imigrantų, mažumų, etninių mažumų padėtis pliuralistinio tipo visuomenėse. Kaip pažymi šiuolaikinės kultūros tyrėjai, netgi žiniasklaidoje pakankamai gajos ksenofobinės nuostatos: „Lietuvos spaudoje ir televizijoje imigrantai ir etninės mažumos dažniausiai vaizduojami kaipo vienokios ar kitokios problemos sukėlėjai. Imigrantai ir mažumų grupės apibūdinami įsisenėjusiais stereotipais, tokiais kaip keliantys grėsmę nusikaltėliai, tinginiai, nestabilios psichikos asmenys... Masinės komunikacijos priemonės dažnai pateikia ksenofobiškus imigrantų įvaizdžius. (Tereškinas 2002; 14)

torinių trajektorijų sankirtos. Turint galvoje etninio homogeniškumo tradicijos galią Lietuvoje, galima numanyti, kad neigiamą „svetimojo" įvaizdį, kurį jau šimtmetį perteikė, pvz., žydų tautybės asmuo, netrukus turėtų pakeisti negatyvus *kosmopolito* kaip svetimojo tipo vertinimas. Pradžią šio stereotipo įtvirtinimui mėgina suteikti populistiniai politikai ir atitinkami sąjūdžiai, neišskiriant ir pastarojo 2002 m. „Kultūros kongreso" Lietuvoje, kur „kosmopolitas" deklaratyviai paskelbtas *persona non grata.* (Tačiau reikia pripažinti ir tai, kad „Kultūros kongreso" veikla vis labiau atliepia tik siaurėjančio inteligentijos sluoksnio, plėtojančio gerokai senstelėjusias konservatyvaus nacionalizmo vertybes, viešus pareiškimus, išnykstančius iškart po padarytų pareiškimų.)

Be populistinių sąjūdžių, socialinė konservatyvaus nacionalizmo atrama Lietuvoje yra savo ateitimi neužtikrinta kaimo gyventojų dauguma ir kai kurios jai atstovaujančios partijos, kurių atstovai remiasi itin primityviu „buvusios" ir „būsimos" Sąjungos tapatinimu, apeliuodami į tam tikrą nusivylusių ir nepatenkintų žmonių sluoksnį ir reikalaudami iš „savo" nacionalinės valstybės, kad ji apgintų juos nuo nepageidaujamų globalėjimo padarinių. Savo ruožtu populistai visomis išgalėmis siekia sustiprinti esamų stereotipų ir prietarų vaidmenį, nes būtent stereotipai kaip specifiniai kultūros ištekliai padeda diegti ideologinius tikrovės apibrėžimus, kuriais manipuliuoja atskiri žmonės ar žmonių grupės, puikiai žinodamos, kad visuomenės pasitikėjimas parlamentu Lietuvoje per pastarąjį dešimtmetį labai sumažėjo ir yra vienas menkiausių Europoje. Ir apskritai, kaip pažymi sociologai, kartu su Vakarų demokratijų kultūrine frag-

mentacija prasidėjo ir pasitikėjimo santykių tarp politinės klasės atstovų ir gyventojų nuosmukis. (Stevenson 1997) Tai dar vienas liudijimas, kad pliuralistinės kultūros klausimams turėtų būti skiriamas didesnis dėmesys.

ES oponentų argumentai ir istorinio naujumo paieškos

Lietuvoje ES oponentų argumentai paprastai remiasi XIX a. pabaigoje subrandinta integralaus nacionalizmo idėja, kuri 1) į pirmą vietą iškeldama savivaldų suvereniteto modelį sutapatina jį su kompaktiška tauta, jos kalba, teritorija, tradicijomis bei kultūra; 2) paskiro individo pilietinių teisių ir politinės laisvės principą linkusi pakeisti „kompaktiškos tautos" suvereniteto stiprinimu; 3) etniškumo principui suteikia absoliučią pirmenybę, o todėl visiškai ignoruoja pliuralistinės kultūros kaip platesnės politinės bendruomenės plėtros klausimus. Šioji idėja politinės galios principus kildina iš vienintelio – „tautiškumo" šaltinio. Negalima išleisti iš akių, jog XIX-XX a. lietuviškoji integralaus nacionalizmo idėja, ir dėl geopolitinių, ir dėl specifinės kultūros aplinkybių nuolatos priversta derinti kultūros atsparumo priemones ir gynybinio pobūdžio tikslus, rodos, ir šiandieną neatsisakė polinkio mąstyti siauromis, vienpusiškomis sąvokomis, kurios *a priori* atmeta nacionalinių ir pliuralistinių principų derinimo galimybes. Visiškai pritarčiau E. Vareikio teiginiui: „Lietuviai jau per ilgai gyvena tuo identitetu ir tais nacionaliniais interesais, kurie buvo sugalvoti dar XIX amžiaus pabaigoje. Gyvena mažos etninės lietuvių valstybėlės dvasia, dvasia bendrijos, kurią jungia tautiškumas ir istorinė bendros kovos už būvį dvasia. (Vareikis 2002; 298)

Politinio teisėtumo pagrindas dažnai susiejamas su teritorine priklausomybe tautai, o teritorinis suverenumas laikomas absoliučiu demokratijos pagrindu. Kaip teigia *Nacionaldemokratinio judėjimo už Nepriklausomą Lietuvą* lyderiai, suverenitetas susijęs su demokratija ir žmonių teise valdyti savo šalį: „Be suvereniteto negalima įgyvendinti demokratijos. Suverenitetas yra galimybė daryti valdymo sprendimus. Jeigu jis apribojamas, tai apribojama ir žmonių laisvė politikos valdymo procese." (*Nacionaldemokratinis judėjimas už nepriklausomą Lietuvą* 1997; 8-19) Tačiau net nesvarstoma kita šio klausimo pusė – tai, kad valstybė, turėdama teisėtas galios priemones, dažnai imasi nedemokratinių veiksmų, todėl platesniame integracijos kontekste tariamas suvereniteto apribojimas kartu yra ir teisėtas demokratinio pobūdžio suvaržymas, neleidžiantis priimti nedemokratinių sprendimų. Kitaip sakant, globalėjančiame pasaulyje laisvė neišvengiamai darosi intersubjektyvi, t.y. priklausanti nuo polilogiškos komunikacijos prielaidų.

Tautos suverenitetas aptartuoju atveju yra svarbesnis principas negu demokratija. Todėl nėra svarstomas klausimas, kuris glūdi kaip esminė šiuolaikinės socialinės-politinės tikrovės prielaida: ar simboliškas *priklausomybės* tam tikrais atžvilgiais įteisinimas nepadidina pasirinkimo galimybių, įskaitant pilietinių teisių ir politinių laisvių klausimus?

Būtų galima pridurti, kad *demokratijos* samprata aprengiama uždaro „politinio neliečiamumo" rūbais, kai tuo tarpu vienas iš esminių – politinio dalyvavimo principas – ignoruojamas. Jeigu demokratiją būtų galima tapatinti su patvaria nacionalinės valstybės forma, daugelis

žmones neraminančių klausimų šiandieną būtų jau seniai išspręsti. Todėl svarbu pripažinti, rodos, paprastą tiesą: *„Demokratija yra evoliucinis procesas, o ne pastovi valstybės sistema.* Bet kurioje visuomenėje demokratija yra visą gyvenimą trunkantis švietėjiškas procesas piliečiams, kurie nuolat su juo susiję, todėl jis niekada nėra „baigtas". (Keskinen 1997; 40) Šis procesas apima tam tikrus pamatinius žmonių poreikius ir identiteto raidą, nes nacionalinės valstybės forma kaitos požiūriu nėra vienintelis galimas evoliucinis idealas. Šioji raida neskatina atsisakyti skiriamųjų identiteto bruožų, priešingai, skirtumų pagrindu svarbu ieškoti pliuralistinių sprendimo būdų ir tolygios pagarbos sampratos. Taigi vadinamasis ES politinis „pasikėsinimas" į nacionalinių valstybių formą pats savaime nėra nedemokratiškas žingsnis. Pirmiausia akivaizdu, kad pamažu „susitraukiančios" geopolitinės erdvės – fizinės, mąstymo ir jausenos – ribos darosi vis labiau reliatyvios. Todėl sunku sugalvoti sau pačiam nepalankesnę padėtį, kaip statišką būseną judriame visa apimančių pokyčių pasaulyje. Reliatyvumas reikalauja minties ir veiksmo reflektyvumo. Antra, globalėjimo procesai esti universalūs, netgi įsivaizduojamos uždaros nacionalinės valstybės viduje tektų spręsti panašius kultūros pliuralizmo klausimus. Kaip jau minėta, viena iš svarbiausių darosi *istorinės atminties* problema. Jeigu istoriniu požiūriu nacionalinės valstybės neišvengiamai žadindavo nacionalizmo jausmus, kurie neretai virsdavo kraštutine neapykantos bet kuriam *svetimajam,* išorės priešininkui ar vidiniam „atpirkimo ožiui", raiška, tai verta kritiškiau vertinti kultūrinio-politinio Europos identiteto, paneuropizmo, projektą, kuris paskui save neišven-

giamai velka konfliktinę nacionalistinę praeitį. Be perstojo iškylantys nacionaliniai akcentai rodo kasdienybėje panirusių nacionalizmo sentimentų gajumą, kaip patvirtina paminėta Michael Billig analizė:

> Esamų tautų identitetas yra prisimenamas dėl to, kad yra įsišaknijęs gyvenimo rutinoje, kuri nuolat primena ar „paženklina" tautiškumą. Tačiau šie priminimai ar „žymenys" yra tokie skaitlingi, kad jie laikytini socialinės aplinkos dalimi; jie pasitelkiami ne tiek sąmoningai, kiek nesąmoningai. Prisiminimas, kuris nėra patiriamas kaip prisiminimas, yra iš tikrųjų užmirštamas. Tautinė vėliava, kabanti ant pastato fasado ar prie benzino kolonėlės liudija šį užmirštą prisiminimą. Tūkstančiai tokių vėliavų kabo viešose vietose. Šie tautiškumo prisiminimų fragmentai bemaž išsprūsta iš kasdieninio dėmesio srauto. (Billig 1995; 37)

Panašiai būtų galima daryti prielaidą, kad dabartinės pastangos aktyviai prisiminti, o iš tikrųjų iš naujo išrasti, ES „praeitį", krikščionišką ar pasaulietinę, kartu yra kolektyvinis savo *istorinio naujumo* užmiršimas. Tuo tarpu būtent šis istorinis naujumas gali būti svarbiausias, demokratinis, bendro gyvenimo pradmuo, kurio procedūrines taisykles turi reflektyviai aptarti ir emociškai išgyventi individualūs naujosios Sąjungos subjektai. Pirma, praeities prikėlimas gali prikelti ir brutalios prievartos, būdingos Europos istorijai, prisiminimus, kurie potencialaus konflikto atvejais gali būti pakankamai atsparūs. Antra, pernelyg stiprus bendrosios istorinės praeities akcentavimas puoselėja tam tikrą unitarinės supervalstybės formą. Žinoma, galima ir kitokia kryptis, kadangi nacionalinių valstybių formos atsparumą rodo ir dabartinis pasipriešinimas tolesnei Europos integracijai formuojantis anti-integracinėms partijoms, kurios atsto-

vauja savo šalims, nekalbant jau apie paskirų nacionalinių valstybių, pvz., Airijos sprendimą Nicoje, iš esmės pasisakantį prieš tolesnę ES integraciją. Jeigu vėliau paaiškės, kad tokie paskiri sprendimai yra ne atsitiktinumas, bet daugiau ar mažiau nuoseklesnė tendencija, galutinis ES pavidalas turėtų būti panašus į konfederaciją, kur valstybės tebeturės labai stiprius savarankiškumo svertus. O tai, kaip minėta anksčiau, daro problemišką pilietiškumo raidą teisiniu požiūriu. Tačiau tiek pirmuoju, tiek antruoju atveju čia minimos nacionalizmo problemos nėra tik „banalūs" ateities klausimai, bet veikiau aktuali paskata svarstyti principinius klausimus siekiant išvengti socialinių nuostatų, kurioms nesvetimi ir nedemokratiniai nacionalistinės praeities elementai.

Dėl visų suminėtų priežasčių demokratinis politinio dalyvavimo projektas turėtų skatinti ne savitikslį užsidarymą tariamai „nepriklausomoje" nuo vis labiau artėjančių kosmopolitinių reiškinių nacionalinės valstybės formoje, bet kritinį bendrabūvio vertinimą. Kaip ne be pagrindo pabrėžia Gerard Delanty:

> Vienas iš labiausiai į akis krintančių europinio tapatumo bruožų yra tas, kad jo išradinėjimo dinamika labai primena nacionalinių tapatumų kūrimo procesą XIX amžiuje. Ypač stebina tai, kad, panašiai kaip ir tautiškumas, Europos idėja atsirado iš priešiškumo ir buvo palaikoma ne tiek konsensuso ir taikos, kiek konflikto ir skirčių. Tokie makrotapatumai kaip Europos nacionalinė idėja ar religinės pasaulėžiūros dažniausiai yra ne vienijantys, o skiriantys priverstinės smurtinės homogenizacijos padariniai. Tad verta susimąstyti, ar mums reikalingi tokie „tapatumai". (Delanty 2002; 7-8)

Galima ir reikia kritikuoti esamo Europos projekto technokratinius bruožus, netolygaus išteklių paskirstymo klausimus ir pan. kartu neatmetant principinės Europos politinės tvarkos idėjos. Diskusijos Europos Sąjungos tema daro poveikį teisinio statuso savivokai, ypač kai svarstomas santykis su Europos identitetu. Galima klausti, ar pilietiškumo statusas skatina žmones jaustis europiečiais? Maastrichto sutartis įteisino „Europos pilietybės" sąvoką, tačiau pozityvioji teisė yra tik formalusis sudėtinio reiškinio aspektas, juo labiau, kaip nurodo atidūs komentatoriai, kad ES pilietiškumo pagrindas paradoksaliai išeina už pačios Sąjungos kompetencijos. John Crowley teigimu, 8-ame Romos Sutarties straipsnyje (kuris modifikuotas Maastrichto sutarties C straipsnyje ir peržiūrėtas Amsterdamo sutartyje –17-22 skyriai) Sąjungos pilietiškumas yra suteikiamas visiems narių valstybių nacionaliniams gyventojams ir griežtai išplaukia iš tokio nacionalumo. Tačiau nėra apibrėžtas Sąjungos kompetentingumas nacionalumo priskyrimo klausimu, nėra jokių apribojimų ES teisėje narėms valstybėms tiesiogiai apibrėžti jų nacionalumą, – o tai rodo, kad Sąjungos pilietiškumo pagrindas pats yra anapus Sąjungos kompetencijos. Nors, žinoma, teiginys Romos sutartyje (17-1 straipsnis), įvardijantis, kad Europos pilietiškumas „papildo", bet ne „pakeičia" nacionalinį pilietiškumą, rodo bent jau galimybę, kad jis gali turėti autonomišką veikiau negu išvedamą pagrindą. (Crowley 1999; 473)

Kartu negalima išleisti iš akių ir tam tikro istorinio aspekto, kuris iš dalies skiria Vakarų ir Rytų Europos pilietiškumo ir tautiškumo turinius. Nuo nacionalinių valstybių susiformavimo pradžios Vakarų Europoje pilietiš-

kumas teisine prasme vartojamas kaip daugiau ar mažiau adekvatus tautiškumo sinonimas, neatsiejamas nuo valstybės instituto. Tuo tarpu Vidurio Rytų Europoje dėl daugianacionalinės imperijų specifikos tautiškumas nusakydavo pirmiausia kompaktišką kultūros darinį ir nesutapdavo su valstybės institutu. Kultūros ir politikos vienetų tapatinimas darėsi svarbiausiu šio regiono nacionalizmo sąjūdžių tikslu, kuris buvo pasiektas daug vėliau. Ir iki šiol mažiausias bandymas išardyti šį ryšį vertinamas įtariai, jeigu ne neigiamai, kadangi viena svarbiausių demokratijos sąvokų, *lygybė*, žymi tam tikrą normatyvinį lygmenį, kuris apima pirmiausia politinės tautos narius. Ir nors panaši padėtis yra Vakarų valstybių atvejais, tačiau, turint galvoje normatyvinį idealą, būti piliečiu tolygu būti lygiu bet kuriam kitam piliečiui. Todėl svarbu pabrėžti sociologinius pilietiškumo aspektus, įvardijančius pliuralistinę egalitarinės visuomenės narystę, kurią nulemia bendrai pripažintos teisės normos. Vienas iš svarbiausių būsimosios Europos klausimų yra susijęs su politinės bendruomenės narių *sociologiniu statusu*, bet ne tik formaliu lygybės pagrindu: kaip realiame gyvenime pasiskirstys daugiau ir mažiau privilegijuoto „pilietiškumo" normos, požiūriai, nuostatos?

Valstybingumo ir tautiškumo pergalė prieš imperines galias Rytų Europoje tarsi įtraukė „savaime suprantamą" pilietiškumo sampratą, kurios tikrasis subjektas buvo ne pavienis individas, bet „pažadinta" tauta. Dėl šios priežasties svarbiausias demokratijos veikimo principas tiesiogiai siejamas su tautiniu apsisprendimu ir savivalda, nors tai nėra pakankama demokratinės raidos sąlyga. Gana trumpo Lietuvos

istorinio valstybingumo patyrimo tarpsniai tarsi draudžia iš esmės suardyti ryšį tarp valstybingumo, tautiškumo ir pilietiškumo. Tuo tarpu šiuolaikinėje politikos teorijoje šie ryšiai yra griežtai kritikuojami kartu formuluojant potencialią postnacionalizmo idėją, kuri pabrėžia esminį dalyką – nacionalinė valstybė galbūt jau yra atgyvenusi, nes ją pradeda ardyti transnacionalinės jėgos: „Nors nacionalinės valstybės išlieka vieninteliai (sąskaitų subalansavimo) rėmai ir vienintelis reikšmingos politinės iniciatyvos šaltinis, ardančių jėgų „transnacionalumas" iškelia jas už apgalvoto, tikslingo ir potencialiai racionalaus veiksmo sferos." (Bauman 2002; 89)

Pirma, savarankiškos galios apribojimas, kuris remiasi žmogaus teisių apsauga, yra būtinas valstybės suvereniteto suvaržymas. Antra, autonomiškos nacionalinės valstybės principas, nepaisant jo istorinio ryšio su demokratija, paprastai vadovaujasi etninio homogeniškumo idėja, o dėl šios priežasties yra potencialus socialinių įtampų židinys formuojantis naujoms socialinėms skirtims ir kultūrinio įvairumo formoms, ypač prasidėjus masinei migracijai. Teisinis, politinis ir socialinis migrantų statusas nacionalinėse valstybėse, kurios vadovausis tradiciniu nacionalinio pilietiškumo principu, mažų mažiausiai bus vertinamas įtariai, o jų realios teisės sunyks praktiškai. Štai kodėl demokratiniai integracijos procesai reikalauja tam tikro „ne-nacionalinio" solidarumo pagrindo. Suverenios valstybės veiksmų pagrįstumas turi paklusti abipusiškumo suvaržymams, kurie kyla iš teisinio pripažinimo. Būtų galima pridurti, kad toks teisinis-diplomatinis pagrįstumas skiriasi nuo tradicinių moralinių vertinimų, susijusių su demokratine tautų apsisprendimo

teise ir „įsikišimu" į nacionalinės valstybės vidaus politiką tam tikrais nedemokratinių veiksmų atvejais. Vadinasi, dar kartą reikia sugrįžti prie pilietiškumo apibrėžimo šiuolaikinėmis sąlygomis, jeigu pripažįstame, kad pilietiškumas ir tautiškumas neturi būti tapatūs dalykai. Iš pažiūros paprastas klausimas, kas yra pilietis teisiniu požiūriu, verčia svarstyti įteisinimo ir identiteto raidos problemas. Identitetą sužadina ir dinamiškai pertvarko veiksmingas bendrosios priklausomybės turinys, tačiau svarbi ne tik besiformuojanti objektyvioji forma, bet ir kritiškas vidinių diferenciacijos principų įvertinimas, diskutuojant pilietinių teisių suteikimo *kitam* procedūrinius aspektus. Taigi nors istoriškai liberaliosios demokratijos raida yra įsišaknijusi nacionalinio savarankiškumo principuose, tačiau normatyviškai šioji raida neišvengiamai ardo griežtas tautinės valstybės ribas.

Vadinasi, vykstant globalizacijai ir masinei migracijai, demokratijos teorija ir politika susiduria su naujomis problemomis, iš kurių viena svarbiausių – teisingas *įtraukimo politikos* projektas, kuris derintų ribotas, tačiau pakankamai atviras sienas su etninės ir socialinės įvairovės principais. Veit Bader atkreipia dėmesį į šiuo požiūriu svarbų istorinį-praktinį paradoksą: stipresnės demokratijos formos, itin svarbios dėl daugelio priežasčių, istoriškai susijusios su griežta atskyrimo politika (Bader 1997; 771). Todėl svarstomas klausimas yra ir praktinio, ir teorinio pobūdžio. Jeigu skirtingos valstybės gali laisvai taikyti skirtingus institucinius veiksnius, remdamosi etnine-istorine specifika, gali atsirasti nemažai argumentuoto nesutarimo, ko iš tikrųjų reikalauja demokratinio teisingumo principai. Tuo tarpu teorinis pliuralizmas

reikalauja į bet kurią liberalią demokratinę formą įtraukti tam tikrus neredukuojamus principus: autonomiją, politinę laisvę, politinę lygybę ir dalyvavimą. Tačiau šie bendrieji teisingumo principai ne visada suteikia reikiamą postūmį, kadangi neretai pasitelkiamos pačios įvairiausios interpretacijos darant konkrečius sprendimus. Ir vis dėlto įmanoma kalbėti apie tam tikrus minimalius standartus, pvz., pliuralizmo pripažinimą, regioniškumo ir federalizmo įtvirtinimą, neutralų požiūrį į etninius ir socialinius skiriamuosius požymius, įsipareigojimą toleruoti ir gerbti kitų teises, reflektyvius gebėjimus – savigarbą, savikritiką ir eksperimentavimą, norą išklausyti „keistus" ir netgi nepriimtinus, o kartais „visiškai nepriimtinus" požiūrius. Šiuo aspektu minėtinas referendumo dėl stojimo į NATO pavyzdys, kurį siekė inicijuoti socialliberalų atstovas Rolandas Pavilionis. Netgi, kaip yra teigiama, „naivus" geopolitinės Lietuvos padėties vertinimas ar numanomas populistinis iniciatorių kryptingumas, į kurį atkreipiamas dėmesys, vis dėlto yra teisėta demokratinės veiklos dalis, kuri turi būti svarstoma ir kritikuojama, pvz., kad ir tikslesnė karinių išlaidų našta visuomenei.

Tačiau, deja, teisiniai klausimai, kurie pastaruoju atveju turi skatinti diskusijas, kaip įprasta, pakeisti moralinio kaltinimo laikysena. Blogą įtarimų, nepasitenkinimo, pasipiktinimo, kaltinimų toną parodė netgi Bažnyčios hierarchai, ne išmintingai ir tolerantiškai diskutuodami aptariamuoju klausimu, bet tiesiogiai kišdamiesi į valstybės valdymo reikalus. Anot Lietuvos vyskupų konferencijos pirmininko, Kauno arkivyskupo Sigito Tamkevičiaus, pati referendumo idėja esanti, žinoma, „sąmoningai sugalvotas planas", „vėliava valstybės

kenkėjų rankose": „Mane šokiravo Tėvo Stanislovo – kaip piliečio ir kaip dvasininko – pozicija. Kalbėdamas tokiais valstybei strateginiais klausimais bet kokio rango dvasininkas pirmiausia turi būti pilietis", – sakė arkivyskupas. (Savičiūnaitė 2002; 1-2) Taigi pasitvirtina anksčiau svarstyta tezė ir dėl visiško nacionalumo ir pilietiškumo tapatinimo ir dėl to, kad formali demokratiška komunikacija neskatina abipusių pasitikėjimo ir pagarbos santykių, jeigu šios komunikacijos dalyviai nėra įsipareigoję diskutuoti su požiūriais, kurie labai skiriasi nuo jų pačių požiūrių. Tiesą sakant, viena iš pastarosios iniciatyvos paskatų, kad ir netiesiogiai, įvardija svarbią socialinę problemą: išskirtinis dėmesys karinėms struktūroms (vien dėl to, kad Lietuvos geopolitinė padėtis yra specifiška, tai negali tapti esminiu valstybės uždaviniu), biurokratijos ir jai tarnaujančio politinio elito savivalė nulemia visuomenės stagnaciją. Šios ir kitos priežastys trukdo sukurti meritokratines paskirstymo taisykles, – kai žmonėms atlyginama pagal jų nuopelnus, optimizuojami žmonių gebėjimų panaudojimai, skatinantys efektyvų darbą ir atliepiantys žmonių „teisingo" atlygio lūkesčius, užtikrinantys lygias galimybes.

> Paprastai sakoma: sukurti stiprią vidurinę klasę reiškia pakloti pamatą valstybės gerovei. [...] Ir atvirkščiai – nesugebėti įvykdyti šio uždavinio lygu patirti totalinę politinę nesėkmę, gal netgi pasmerkti valstybę ir visuomenę ilgalaikei stagnacijai, kurios ryškiausi požymiai yra šie: vietinės oligarchijos, represinių militarinių jėgų, biurokratijos ir joms tarnaujančio politinio elito samplaika bei įsigalėjimas. Iš čia – demokratinių institucijų išsigimimas ir nunykimas. (Pavilionis 2002; 4)

Pavyzdžiui, Lenkijoje, kaip pažymi Henryk Domanski, piniginių pajamų augimo priklausomybė nuo aukštojo išsilavinimo buvo ryškiausias sistemų kaitos simbolis. Grynieji asignavimai Lenkijos universitetams buvo 14 proc. aukštesni negu šalies vidurkis. 1992 m. jie pakilo iki 36 proc. ir toks santykis išliko pastarojo dešimtmečio antroje pusėje: meritokratijos stiprėjimą skirstant pajamas atspindi netechninės inteligentijos vadybininkų, kurie pralenkė firmų savininkus pajamų hierarchijoje, ekonominės padėties gerėjimas. Todėl asmenys, turintys aukštąjį išsilavinimą ir profesinį statusą, gali žiūrėti į ateitį ramiai ir optimistiškai. Kartu paprasti lenkai, skaičiuodami nuostolius ir pasiekimus, suprato, kad duonos kąsnis, kurį jie valgo, labiau priklauso nuo pastangų. (Domanski 2002; 47)

Apskritai, specifinės demokratinės tiek politinių lyderių, tiek skirtingų profesijų ir pažiūrų intelektualų dorybės turėtų apimti gebėjimą plėtoti alternatyvias idėjas ir programas, kurios apima skirtingus elementus, o kritinė tokių gebėjimų kontrolė turėtų būti visų piliečių pareiga. Kolektyvinių tikslų ieškojimas neatskiriamas nuo principinių klausimų svarstymo siekiant dialogo su tais, kurie nepritaria esamai ar būsimai daiktų tvarkai. Jeigu demokratinio pilietiškumo principas reikalauja tam tikrų reflektyvių gebėjimų, tai šis principas juo labiau turėtų galioti politikos atstovams. Politinio reflektyvumo esmę suprantu kaip teisinį bešališkumo etosą, skatinantį svarstyti ir derėtis siekiant kompromiso. Pažvelgus į Lietuvos žiniasklaidos erdvę, rodos, nieko kito ir nevyksta – šioji erdvė kupina diskusijų, diskusijų ir dar kartą diskusijų. Nepaisant to, didžioji jų dalis yra pramoginio pobūdžio

šurmas, kaip pataria versti *šou* žodelytį kalbininkai. Likusioje mažoje dalyje ilgai reikėtų ieškoti bandymų atrasti *kompromisą*, kuris ir turėtų būti pirmasis žingsnis siekiant kolektyvinio pobūdžio racionalios komunikacijos ir veiksmo. Vadinasi, gebėti ir norėti – bent minimaliai – dalyvauti politikoje reikia ir gilesnio konteksto supratimo.

Bet kuris politinės diskusijos dalyvis neišvengiamai apibrėžia save kaip priešpriešą kitiems subjektams ar kitoms socialinės organizacijos formoms, pasitelkdamas argumentus. Taigi demokratinė politinė retorika nusako esminį viešosios komunikacinės sferos *konfliktą*. Kadangi bet kuris politikos argumentas funkcionuoja viešojoje sferoje, iš čia išplaukia, rodos, paprasta išvada, kad argumentų konfliktas yra demokratinės pliuralistinės politikos ir politinių sprendimų pagrindas.

Epistemologinis posūkis

Radikalus sąvokų pertvarkymas, įvertinant sociologinį vietos santykį su globalėjimo procesais, skatina kurti naują terminologiją, atliepiančią socialinės sferos pokyčius. Socialinės srities mokslininkai priversti neišvengiamai užbėgti įvykiams už akių, kitaip sakant, „eiti prieš plauką". Tikriausiai šitaip formuluojami įdomiausi ir aktualiausi klausimai.[3]

---

3 Įdomu, jog politologinė analizė, kaip ir neįpareigojanti politikų komunikacija, neretai darosi panaši į formalias biurokratų ataskaitas (t.y. vyrauja aprašomasis aspektas) ar minėtą politikų abejingumą perspektyvaus kompromiso ieškojimui, kuris reikalauja gilesnio reflektyvaus žvilgsnio. Padaroma viskas, kad tik išvengti problemų, tarpdalykinių aspektų. Rezultatas, kaip taikliai pažymi Kęstutis Šerpetis, yra "pabrėžtinas objektyvizmas ir bešališkumas, kartais linkstantis į formalizmą. (Šerpetis 1997; 134)

Dabartinės problemos formuluojamos kaip pliuralistinio ir fragmentiško socialinio mokslo dalis, perteikianti metodologinio kompleksiškumo idėją. Sociologija ilgą laiką bandė pritaikyti linijinę mokslo kaip žinių kaupimo sampratą, tačiau kaupiamasis principas pačią sociologiją visiškai atskyrė nuo viešojo gyvenimo. Kaip pagrįstai pažymi Steven Seidman, šitaip buvo pakenkta tiek pačiai sociologijai, tiek viešajam gyvenimui:

Kai sociologai užsidarė į parapinius padalinius, viešieji pareigūnai, aktyvistai, politikai, žurnalistai ir žiniasklaidos komentatoriai prisiėmė pagrindinį viešųjų intelektualų vaidmenį. (Seidman 1994; 1)

Galima pridurti, jog „parapiniai padaliniai" linkę perimti ir aprašomojo pobūdžio stilių, kuris siekia „atspindėti" vykstančius tikrovės reiškinius, aptariamuoju atveju „simuliuoti" išorės pasaulio – globalėjimo, kosmopolitizavimo ir pan. – procesus, darant prielaidą, kad tai „kažkaip susiję ir su Lietuvos procesais". Manyčiau, kad vadinamasis „parapinis objektyvizmas" yra viena iš konservatyviausių pasyvaus ir imituojančio gyvenimo užuovėjų.

Vienas iš svarbiausių praradimų, ko gero, yra vengimas į sociologinius apibendrinimus įausti istorinę savivoką. Kitaip tariant, be empirinio aprašymo ir klasifikavimo, aiškinančio tai, kas *vyksta* esamu atveju, svarbu suvokti tai, ką *darome*. Šitaip sociologija gali apginti ir save, ir visuomenę nuo supaprastinto fiksavimo ir nekritiško aprašinėjimo. Juo labiau, kad norime suprasti klausimus, susijusius su kolektyvinio identiteto paieškomis. Visa tai daro šiek tiek neaiškią *kito* sampratą būsimame Europos horizonte.

Po II pasaulinio karo didysis vakarietiškas intelektinis naratyvas buvo vadinamoji modernizacijos teorija, kurios teigimu, Vakarų patyrimas yra istorinės pažangos norma, nusakanti siektiną pavyzdį mažiau išsivysčiusiam pasauliui. Ekonominius, politinius, kultūrinius, socialinius modernizacijos tikslus nusakė tobulo Talcott Parsons mainų modelį – socialinę sistemą, kuri iš esmės yra pokario sociologijos modelis, iš principo susijęs su nacionalinės valstybės pasiekimais. Modernizacijos teorija buvo susijusi su pokario optimizmo pakilimu ir vėlesniu nuosmukiu, kai naujai įvardintam vadinamajam Trečiajam pasauliui, kurio iš tikrųjų dar „nebuvo" prieš II pasaulinį karą, nepavyko įgyvendinti nacionalinių socialinės sistemos raidos uždavinių. Modernizacijos teorija palaipsniui prarado pasitikėjimą.

Modernėjimo samprata buvo tapatinama su racionalumu, mokslu ir pažanga. Įspūdingas šių trijų žodžių derinys kaip neišardomas ir būtinas ryšys, rodos, ir dabar daro didelį poveikį požiūriui į visuomenės, technologijų ir mokslo raidą, kurį galima pavadinti inžinieriniu.[4] Viena

[4] Pavyzdžiui, Lietuvoje aiškiai išsiskiria technokratinis požiūris į mokslą: vis labiau diegiama mintis, jog pirmiausia būtina finansuoti techninius mokslus, kurie nurodys tiesiaeigę modernėjimo kryptį, o po to neva ateis ir humanistikos eilė. Nesenos diskusijos apie humanitarinių mokslų uždavinius ir tikslus Lietuvoje išryškino tam tikrų perspektyvinių mokslo politikos nuostatų nesuderinamumą. Ekspertų grupė, prieš keletą metų tikrinusi humanitarinių mokslų būklę, pastarąjį klausimą, kuris yra nepaprastai svarbus dėl *vidinių* mokslo raidos principų, įvertino nepakankamai ir neįsigilinusi, suformuluodama pačiu griežčiausiu hierarchiniu principu pasitelkdami gamtotyros modelį – mokslas yra naujų žinių kaupimas, apibendrinimai ir dėsningumai. Negana to,

vertus, semantinis racionalumo, mokslo ir pažangos ryšys nepakito iki šių dienų. Tačiau vargu ar galima abejoti, jog anksčiau arba vėliau naujas istorinis periodas, kaip pažymi Jeffrey Alexander, pakeis šį *pusiausvyros amžių*, „kuriame mes taip stebėtinai ir lemtingai įstrigome." (Alexander 1999; 25).

Modernizacijos teorijos pabaigą derėtų susieti su platesne postmodernizmo kryptimi, kuri kritiškai peržiūri pačią modernėjimo sąvoką.[5] Išlaisvintas iš modernaus išpuikimo, postmodernusis protas turi maūiau poreikio žiaurumui ir *kito* niekinimui, kaip teigia viena pagrindinių Z. Bauman įrodinėjamų tezių veikale *Modernybė ir ambivalentiškumas* (Bauman 1991). Verta pakartoti: kad ir koks netikėtas atrodytų šių dešimtmečių posūkis, tačiau,

---

humanitariniai mokslai ekspertų suprantami kaip "aprašomieji mokslai" (*Kultūros barų* diskusija 1998; 11-16).

Tokia mokslo samprata ir yra pagrindinė nesusikalbėjimo priežastis. Šiandieną ne tik humanitarai, bet ir socialinių mokslų atstovai atmeta tokią, Richard Münch žodžiais tariant, išlyginančio "hamburgerių mokslo" sampratą, kuri didžiuojasi, kad kiekvienas straipsnis turi tą patį „inžinierinį" formatą ir kokybę, kurią garantuoja profesionali recenzentų ir leidėjų sistema. Iš dalies dėl šios priežasties JAV sociologija per pastarąjį dešimtmetį susiduria su labai rimtomis problemomis. Vis labiau aiškėja reflektyvaus, t.y. savo prigimtimi humanitarinio, mokslo svarba. Iš principo moralės, aktualių politinių, socialinių ir ekonominių klausimų svarstymo negalima uždaryti tik į specialiuosius mokslinius archyvus. Šiuo aspektu vertinga tebėra Vytauto Kavolio pastaba apie Lietuvos sociologijos, o turbūt ir platesnių kultūros tyrimų sferų polinkį rinkti antikvarinius sendaikčius. Tokiais sendaikčiais gali pavirsti ir visi nauji, vos tik pasirodę, moksliniai straipsniai, jeigu jie neatitinka inžinierinio požiūrio standartų.

lyginant su ankstesniuoju „vieno metodo taikymo" polinkiu, šiuolaikinė sociologija plėtoja visiškai priešingą – daugiaparadigminį, galbūt netgi fragmentišką – modelį. Pastaraisiais dešimtmečiais į pirmą vietą iškyla socialinių reiškinių *neapibrėžtumo* klausimai, kurių teisingumo ar klaidingumo jau nepavyksta nustatyti paprasčiausiu „empiriniu tikrinimu", o todėl siekiama į naująsias sociologinio mąstymo formas kritiškai įtraukti bemaž visų socialinės srities ir humanitarinių mokslų komponentus.

Santykiškai galima skirti *realistinę, reliatyvistinę* ir *pliuralistinę* sociologinio pažinimo koncepcijas. *Realizmas* remiasi dažniausiai nekvestionuojama prielaida, kad pažinimo metodai atskleidžia „išorinius", objektyvius socialinius faktus, kurie ir sudaro mokslo pagrindą. Pažinimas iš esmės yra universalių kategorijų nustatymo procesas, nepaisant to, kuriai socialinei grupei ar kitam socialiniam kontekstui priklauso pažįstantysis. Šiuo atveju svarbiausia atsakyti į klausimą, kurios pažinimo formos leidžia arčiausiai priartėti prie tiesos. Šiuo atveju linkstama manyti, kad *tiesos faktai* yra savaime pateisinami dydžiai. Galima sakyti, kad realizmo koncepcija ilgą laikotarpį buvo neginčytinas modernizacijos teorijos pagrindas.

Tuo tarpu *reliatyvistų* teigimu, nė vienas tikrovės pažinimo būdas neturi pirmenybės lyginant su kitu – skirtingi žmonės skirtingai siekia pažinti tikrovę. Pažinimas yra giliai susijęs su pažįstančiojo asmens įsitikinimais ir platesnio socialinio konteksto pagrindu, vadinasi, negali būti pateisinamas kaip objektyvių mokslinių tiesų sankaupa. *Pliuralistai,* pritardami pastarajam požiūriui, linkę svarstyti santykį tarp *fakto* ir *vertybės,* bandydami atsakyti į klausimus: kaip specifinės socialinės

grupės sukuria skirtingas pažinimo sistemas, remdamosi socialinės galios pateisinimu, kokie socialiniai veiksniai nulemia pažinimą. Jeigu reliatyvistai linkę pripažinti esant daugelį pažinimo sistemų kiekvienoje socialinėje grupėje, įžvelgdami kiekvienos pažinimo sistemos prieštaravimus, tai pliuralistai teigia, jog tam tikrai idėjų struktūrai būdinga galia, kurią pasitelkdama struktūra linkusi ginti pačią save, o todėl pažinimą pateisina galios aspektų vyravimas kiekvienoje atskiroje socialinėje grupėje. Tiek reliatyvistai, tiek pliuralistai didelį dėmesį skiria sociologinio *reflektyvumo* sampratai: socialinės galios ir prievartos aspektų kritiškas įvertinimas leidžia išsipainioti iš socialinių suvaržymų, kuriuos sukuria įvairios šiuolaikinės tikrovės formos, gniaužtų.

Nors šie trys pažinimo tipai esti tik idealieji tipai, tačiau reliatyvizmo ir pliuralizmo koncepcijų, kurios sudaro alternatyvą iki šiol viešpatavusiai „realistinei" pažinimo formai, skverbimasis į sociologijos teorijas vis dažniau įtraukia naujas ir specifines sociologijos sąvokas.

Šiandieną naujai formuluojama „reflektyviosios modernizacijos" sąvoka pagrindinį dėmesį sutelkia į sociologinį ribų klausimą: „Pagrindinis reflektyviosios modernizacijos indikatorius yra *sienų pliuralizavimas*. Tai – tiesa, susijusi su tokiais esminiais dualizmo pavyzdžiais kaip riba tarp gamtos ir visuomenės, subjekto ir objekto, gyvenimo ir mirties, Mes ir Kiti, karo ir taikos." (Beck 2002; 19) Galima sakyti, kad optimistiškas modernėjimo nuostatas pakeitė atsargesni tikrovės vertinimai, artimesni garsiajai vėberiškai „geležinio narvo" metaforai, siekiančiai pastebėti esamos galios ir struktūrinių suvaržymų aspektus.

Noriu pabrėžti, kad pliuralistinis *konflikto principas* yra susijęs su epistemologiniu nūdienos socialinės srities mokslų posūkiu. Tiek mokslo, tiek politikos atstovų pologiška argumentavimo terpė galima tik esant konflikto principui, o todėl visos tariamai vertybiškai neutralios ir objektyvios žinios paklūsta vieninteliam – argumentavimo ir racionalaus kompromiso – kriterijui. Ir priešingai, konflikto stygius dažniausiai nusako tik vieno iš požiūrių viešpatavimą, nes, kaip ir demokratinio gyvenimo atveju, ignoruojami *kiti*, t.y. alternatyvūs argumentai, kurie užgožiami vienvaldžių ideologinių veiksnių.

Pliuralistinio konflikto galimybių įsisąmoninimas yra kertinis demokratinės politikos akmuo. Sugrįžtant prie čia svarstytų pamatinių politikos principų, būtų galima padaryti išvadą: susikryžiuojančios konflikto linijos nerodo, kad daugelis argumentų yra klaidingi ar neteisėti. Priešingai, argumentų konfliktas privalo lydėti konkrečius politinius sprendimus, nes skirtumai yra neišvengiami dėl skirtingų politinių kultūrų. Pabrėžtina, jog čia nekalbama apie antagonistinį konfliktą, kylantį *tik iš emocinių priešpriešos nuostatų, kurioms svarbi pati raiška.* Pastarasis atvejis yra pseudo-demokratijos dialogas, kurio pavyzdžių apstu Lietuvos politikoje, kai atitinkamai politiniai sprendimai daromi pagal „partines linijas" vyraujant vienam „teisingam" politiniam argumentui, kuris užgniaužia tiek konfliktinį argumentavimo procesą, tiek pačios demokratijos prielaidas.

Komunikacinis konflikto pagrindas susideda iš pliuralistinių galios išteklių, daugelio nuomonių ir galimų sprendimų įvairovės. Todėl *pliuralistinio konflikto* modelis atliepia šiuolaikiško – judraus, atsitiktinio, reflektyvaus,

ambivalentiško – gyvenimo principus. Realus pliuralizmas užkerta kelią monopolizuoti, užvaldyti įvairias socialinės tikrovės sferas, įskaitant ir kalbinės raiškos tikrovę, galiausiai neleidžia persekioti *kito, svetimo, neįprasto, neaiškaus,* nes *kiti* įgyja socialiniu požiūriu teisėtus galios išteklius.

Literatūra:

Alexander, Jeffrey. 1999. „Modernizmas, anti-, post- ir neomodernizmas: socialinių teorijų pastangos suprasti *mūsų laikų* ‚naująjį pasaulį'", *Sociologija. Mintis ir veiksmas* 1 (3): 22-39.

Aron, Raymond. 1974. "Is multinational citizenship possible?", *Social Research*, Winter.

Bader, Veit. 1997. "The cultural conditions of transnational citizenship", *Political Theory* 25 (6): 771-114.

Baudrillard, Jean. 1983. *Simulations* (transl. Paul Foss, Paul Patton and Philip Beitchmann). New York: Semiotext(e).

Bauman, Zygmunt. 1991. *Modernity and Ambivalence*. Cambridge: Polity Press.

——— 2002 [2000]. *Globalizacija: pasekmės žmogui*. Vilnius: Strofa.

Beck, Ulrich. 2002. "The Cosmopolitan Society and its Enemies", *Theory, Culture & Society* 19 (1-2): 17-44.

Beresnevičius, Gintaras. 2002. „Lukiškių aikštė", *Šiaurės Atėnai*, 2002 03 09.

Bielinis, Lauras. 1998. „Prezidento rinkimai '97: kandidatų į Lietuvos Respublikos prezidentus rinkiminių nuostatų ir stereotipų lyginamoji analizė", *Politologija*, Nr. 2 (12), p. 23-37.

Billig, Michael. 1995. *Banal Nationalism*. London, Thousand Oaks, New Delhi: Sage Publications.

Bohman, James. 1999. "Democracy as inquiry, inquiry as democratic: Pragmatism, social science, and the cognitive...", *American Jornal of Political Science* 43 (2): 590-608.

Braud, Philippe. 1997. "Decline of the founding values of democracy and weakening of quasi-missionary institutions", *Studies in Comparative International Development* 32 (3): 112-24.

Cantell, Timo; Pedersen, Paul Poder. 1992. "Modernity, postmodernity and ethics – An interview with Zygmunt Bauman." *Telos*, Issue 93: 133-45.

Coser, Lewis A. 1956. *The Functions of Social Conflict*. New York: The Free Press.

Crowley, John. 1999. "Some Thoughts on Theorizing European Citizenship", *Innovation: The European Journal of Social Sciences* 12 (4): 471- 89.

Dahrendorf, Ralf. 1996. "A manifesto for Europe", *New Statesman & Society* 125 (4288): 24-6.

———. 1997. „Ne tokią Europą sapnavome" (Su lordu Ralfu Dahrendorfu kalbasi Jacekas Šakowskis), *Septynios meno dienos*, 1997 01 24.

Delanty, Gerard. 1996. "Beyond the Nation-State: National Identity and Citizenship in a Multicultural Society – A Response to Rex", *Sociological Research Online*, vol. 1, no. 3.

———. 2002. *Europos išradimas. Idėja, tapatumas, realybė*. (Iš anglų kalbos vertė Almantas Samalavičius.) Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla.

Domanski, Henrik. 2002. „Pojavlenije v Polše meritokratiji", Sociologičeskije issledovanije 6: 29-47.

Giddens, Anthony. 2000 [1991]. *Modernybė ir asmens tapatumas. Asmuo ir visuomenė vėlyvosios modernybės amžiuje. [Modernity and Self-Identity. Self and Society in the Late Modern Age]*.Vilnius: Pradai.

Girnius, Kęstutis K. 2002. „Kvietimas prie Europos stalo", *Naujasis židinys–Aidai* 6: 297-298.

Habermas, Jürgen. 1994. "Citizenship and National Identity" in B. V. Steenbergen (ed.) *The Condition of Citizenship*. London: Sage Publications.

Jurkynas, Mindaugas. 2001. „Politinio konflikto kaita ir takoskyros". *Lietuva po Seimo rinkimų 2000*. Vilnius, Kaunas: Naujasis lankas.

Karčiauskas, Alfredas. 2002. „Populizmo grimasos", *Naujasis židinys–Aidai* 6: 354-5.

Keskinen, Auli. 1997. „Dalyvaujamoji demokratija ir pilietinė visuomenė: visuomenės sprendimų priėmimas informacijos amžiuje". *Politologija*, Nr. 2, p. 28-43.

Krupavičius, Algis. 2001. „Seimo rinkimai 2000 ir partijų programų diskursas". *Lietuva po Seimo rinkimų 2000*. Vilnius, Kaunas: Naujasis lankas.

Kultūros barų diskusija. 1998. „Humanitarinių ir socialinių mokslų vertinimo kriterijai.", *Kultūros barai* 2: 11-16.

Laurėnas, Vaidutis. 2001. *Normalios politikos genezės atvejis. Lietuvos politinės sociologijos studija*. Klaipėda: Klaipėdos universiteto leidykla.

Masiulis K. *Lietuvos elitas: Ekonominės vertybės. Politinės orientacijos. Prognozės*. Vilnius: Pradai, 1997.

Mestrović, Stjepan. 1997. *Postemotional Society*. London, Thousand Oaks, New Delhi: Sage Publications.

„Nacionaldemokratinis judėjimas už nepriklausomą Lietuvą". 1997. *Iš Imperijos į imperiją?* Vilnius: UAB „Projekt-servisas", 1997.

Ozolas, Romualdas. 2002. „Supratimai: kasdienės mintys (1)", *Šiaurės Atėnai*, 2002 03 02, Nr. 9 (595).

Pavilionis, Rolandas. 2002. „Vidurinė klasė ir kultūrinis žmogaus kapitalas", *Lietuvos rytas*, 2002 04 19, Nr. 89.

Radžvilas, Vytautas. „Europos ateitį gali lemti didžiųjų interesų trikampis. ES, Jungtinių Valstijų ir Rusijos balansas turės lemtingos reikšmės ir Lietuvos tikslams." *Lietuvos rytas*, 2001 05 26, Nr. 122.

Sarafinas, Gintaras. 2002a. „Kas būtų, jei Lietuva netaptų ES nare", *Veidas*, 2002 04 04, Nr. 14.

Savičiūnaitė, Vida. 2002. „Arkivyskupas išbarė vienuolį", *Lietuvos rytas*, 2002 07 20, Nr. 166, p. 1-2.

Seidman, Steven. 1994. *Contested Knowledge. Social Theory in the Postmodern Era*. Oxford UK & Cambridge, USA: Blackwell.

Skotnicka-Illasiewicz, Elżbieta; Wesolowski, Wlodzimierz. 1995. "The Significance of Preconceptions: Europe of Civil Societies and Europe of Nationalities" in Sukumar Periwal (ed.) *Notions of Nationalism*. Budapest, London, New York: CEU Press, 208-227.

Stevenson, Nick. 1997. "Globalization, national cultures and cultural citizenship", *Sociological Quarterly* 38 (1): 41-67.

Šerpetis, Kęstutis. 1997. „Studija apie Lietuvos integracijos į Europos Sąjungą perspektyvas ir pasekmes" (Lietuvos integracija į Europos Sąjungą: būklės, perspektyvų ir pasekmių studija / Sud. Klaudijus Maniokas, Gediminas Vitkus. Kaunas: Naujasis lankas, 1997), *Politologija*, Nr. 2 (10): 131-135.

Tereškinas, Artūras. 2002. „Globalios žiniasklaidos pasaulyje: tarp ‚migracinių scenarijų' ir naujų identiteto formų", *Kultūros barai* 3: 12-14.

Valantiejus, Algimantas. 2002. „Prietarų sociologija. Iracionalūs racionalaus aiškinimo klystkeliai. Antisemitizmas kaip sociologijos problema", *Kultūros barai* 4 (ir toliau).

Vareikis, Egidijus. 2002. *Dinozaurėjanti Europa. Emociniai-politiniai svarstymai*. Vilnius: Strofa.

Veidas. 2002a. „Nesvetingi lietuviai", *Veidas*, 2002 07 18, Nr. 29.

Veidas. 2002b. „Daugumai lietuvių demokratinė sistema – geriausia", *Veidas*, 2002 07 29, Nr. 31.

Vitkus, Gediminas. „Svarbiausių tikslų link veda du labai skirtingi keliai", *Lietuvos rytas*/2001 04 07, Nr. 81.

LABIRINTAS

Trečioji antrojo kvarteto (*Bacho fleita*) dalis*

KOSTAS OSTRAUSKAS

KVARTETAS keliauja toliau ir paklysta aklinoj tamsoj.

*Pasigirsta „tamsi" muzika** ir KVARTETO balsai.*

II. Kas čia per tamsybės?
I. Dievų sutemos?
IV. Ne žmogaus?
III. Nors pirštu į akį durk.
IV. Durk nedūręs, vis tiek tartum aklas.

Muzika nutyla.

Tamsoje išryškėja KVARTETO siluetai, tebesigirdi jo balsai.

I. Kur jūs?
II. Kas?
I. Jūs.
IV. Aš čia.

---

* Tad ir šiame kvartete kaip ir pirmajame – tie patys keturi pagrindiniai veikėjai: I – Moteris I / Smuikas I / Sopranas; II – Moteris II / Smuikas II / Kontraltas; III – Vyras I / Viola (Altas) / Tenoras; IV – Vyras II /Violončelė / Bosas.

** Pavyzdžiui, Franko Martino „Petite symphonie concertante" pradžia.

I. Kur „čia"?
III. Tu kurčia?
I. Aš visai ne kurčia, tačiau tikrai tartum akla.
III. Aš irgi nieko nematau.
II. Išsikrapštyk ausis, – gal praregėsi.
III. Bandžiau, – vis tiek nieko nematau.
IV. Ne ten krapšteisi.

Ilga tyla.

I. Nežinai nei kur esi, nei kur eini.
II. Gal reikėtų sužinoti?
I. Kaip?
IV. Kur?
I. Nesu net tikra, ar einame pirmyn, ar grįžtame iš kur atėjom.
II. Grįžtam?
III. Tik jau ne aš.
IV. Iš kur tu toks tikras? Apsidairyk.
III. Kad nieko nematyt.
IV. Tai va.
I. O gal vietoje blaškomės?
II. Toj pačoje?
III. Kurioj?
IV. Taigi: kurioj?

Tyla.

I. Sako, paleista strėlė kiekvienu momentu visada užima tolygią vietą sau pačiai. Todėl nejuda.
III. Kokia strėlė?
I. Strėlė.

II. Aš ne strėlė, – todėl judu.
III. Ir aš krutu.
IV. Na, kol dar krutam...

Staiga kažkas kažkur subaubia siaubingai ir vėl nutyla.

III. Kas čia per velnias?
I. Joks čia velnias.
II. Iš kur tu žinai?

Vėl subaubia ir vėl nutyla.

III. Jautis? Gal bulius?
II. O koks skirtumas?
I. Turėtumei žinoti.
IV. Tai kas čia? Tvartas?

Tyla.

I. Ar jums neatrodo, kad tamsa dar labiau patamsėjo?
IV. Tamsėja tamsa?
I. Nejaugi visiškai užgeso šviesa?
III. Kokia šviesa?
IV. Tamsoje šviesa ištirpsta.
I. Ne tiktai šviesa – viskas.
II. Ką gi, jeigu jau kartą esame tamsoj, tai gal numikim?
III. Gerai sakai: kas miega, nieko nemato ir negirdi...
II. ...nieko nejaučia ir nesikankina.
IV. Nebent tiktai sapnuos.
I. Numigti? Jokiu būdu! Miegas – mirties brolis.

IV. Nežinau, kokia jų giminystė, tačiau tikrai žinau, jog miegas yra mirties atvaizdas.

I. Tamsoje nėra – ir negali būti – jokio atvaizdo. Tamsa yra tamsa.

Tyla.

IV. Tai ką? No exit?

I. Nejaugi?

IV. Niekur?

II. Niekaip?

III. Niekada?

Staiga –

I. Ša! Klausykit!

Vėl tyla.

IV. Na?

I. Negirdit?

Visi suklūsta.

II. Aš nieko negirdžiu.

III. Visiškai nieko.

I. Prasikrapštykit akis, – gal išgirsit.

IV. Akis? (*Nusijuokia*) Abi?

I. Man atrodo, mus kažkas seka.

II. Tamsoj daug kas rodosi.

III. Seka?

I. Tikrai negirdit?

IV. Iš kur tokios akylos tavo ausys?

I. Kai akys nemato, ausys geriau girdi. Kažkas kone ant kulnų lipa. Beveik jaučiu, kaip už nugaros alsuoja. Girdit? Žingsniai.

Iš tiesų –
pasigirsta žingsniai.

II. Tikrai!
III. Žingsniai!

Prabyla balsas:

BALSAS. Taip, jus iš tiesų seka.

KVARTETAS pastyra.

Ilga tyla.

IV. Kas seka?
BALSAS. Aš.

Šiek tiek nušvinta.

Prietemoje stovi ARIADNĖ.

ARIADNĖ. Ariadnė.
III. Kas?
I. Ariadnė?
IV. Kretos karaliaus duktė?

ARIADNĖ linkteli galva.

I. Dioniso pati?
ARIADNĖ. Ta pati. (*Šypteli blankiai*) Tai viena versija.
I. Ariadnė, kuri pamilo Atėnų didvyrį Tesėją?..

ARIADNĖ. Deja.

IV. ...jis nudobė Minotaurą...

I. ...o ji padėjo Tesėjui surasti kelią iš Labirinto?

ARIADNĖ. Padėjo – ir jis išėjo.

I. Tai kur tavo siūlų kamuolys?

IV. Kur kelrodis iš Labirinto?

Atsirita didžiulis siūlų kamuolys ir nurieda ARIADNEI po kojom.

ARIADNĖ. Štai.

II. Žiūrėk, koks didelis.

III. Beveik kaip Sizifo akmuo. Kaži ar ir toks sunkus?

III nori eiti prie kamuolio, tačiau IV sulaiko jį.

IV. Tu ne Sizifas...

I. ...o čia ne akmuo.

ARIADNĖ. Tačiau kiekvienas ritam savo akmenį.

Tyla.

I. Tai čia Labirintas?

ARIADNĖ. Taip, čia Labirintas.

IV. O mes jame paklydę?

ARIADNĖ. Paklydę ir panikoj.

*Vėl pasigirsta muzika.**

III puola prie ARIADNĖS.

III. Tai ko lauki? Gelbėk mane kuo greičiausiai!

---

* Sakysim, tos pačios F. Martino „Petite symphonie concertante" Adagio pradžia – partitūros nr. 41–45.

ARIADNĖ. Tiktai tave?

II. Jisai šiek tiek nusišnekėjo.

IV. Šiek tiek? Visai nuo koto.

III. Greitai!

I (*ARIADNEI*). Atleisk, – jis nekantrus.

IV. Triznas.

I. Matyt, iš baimės.

ARIADNĖ. Kai kurie trizni net ir neišsigandę. Tačiau, tarp kitko, nebijokit, Pano, – jis ne tiek gąsdina, kiek maivosi.

Muzika nutyla.

Vėl kažkas kažkur
– šį kartą visai netoliese –
subaubia.

I. Vėl?

ARIADNĖ. Vėl, dar kartą ir vėl iš naujo: Minotauras.

I. Minotauras?

IV. Aš maniau, jis jau seniai nudobtas.

ARIADNĖ. Taip, tačiau vis dar nenori pasiduoti – nuduoda, jog tebėra gyvas. Ir grėsmingas.

I. Visai natūralu.

II. Kas natūralu?

IV. Ir suprantama.

III. Suprantama?

Atbėga Minotauras
– jaučio galva, žmogaus kūnas –
vėl subaubia siaubingai ir krinta negyvas kraujo klane.

I. Dabar, atrodo, tikrai nusibaigė.

ARIADNĖ. Reikia tikėtis.

ARIADNĖ paima Minotaurą už kojos, timpteli, tačiau jis nė iš vietos.

ARIADNĖ. Ko žiopsot? Padėkit.

III ir IV griebia kartu su ARIADNE Minotaurą, ištįsia ir vėl grįžta.

I (*ARIADNEI*). Tai gal pajudėkim?
III. Pajudėkim – ir bėkim!
ARIADNĖ. Kur?
II. Iš Labirinto.
ARIADNĖ. Taip, tačiau kur?
I. Kaip tai „kur"?
ARIADNĖ. O kur eisite išėję?
IV. Pirma išeikim, o tada žiūrėsim.
III. Gerai pasakyta: pirma išeikim.
ARIADNĖ. Jokios krypties, jokio tikslo?
II. Sakėm: tada žiūrėsim.
ARIADNĖ. Ką gi, žiūrėkit, – vis tiek toli nenueisit.
I. Ne?

KVARTETAS susižvalgo.

III. Kaip tai ne?
ARIADNĖ. Ogi taip: toli nenueisit.
IV. Jei eisim, tai ir nueisim.
ARIADNĖ. Ne visada.
III. Tai bėgsim!
ARIADNĖ. Bet niekur nenubėgsit.
II. Kodėl?

ARIADNĖ. Todėl.

I. Čia joks atsakymas.

ARIADNĖ. Sutinku.

I. Aš noriu tiesaus atsakymo.

III. Be jokių vingių ir išraitymų.

ARIADNĖ. Be jokių vingių ir išraitymų? (*Nusikvatoja*) Labirinte? Deja, tokio atsakymo aš neturiu.

IV. Neturi?

ARIADNĖ. Nes nežinau.

I. Tačiau žinai, kad toli nenueisim?

ARIADNĖ. Tiek aš žinau.

IV. Tik tiek?

ARIADNĖ. Aš ne viską žinau.

II. Ne?

ARIADNĖ. O tu ar žinai viską?

Tyla.

III. Tai va susikalbėk su ja.

ARIADNĖ. Ne visada įmanoma susikalbėti, – kartais užtenka pasikalbėti. Bet vis tiek reikia eiti. Nors ir netoli tenueisit. Tad pajudėkit, – paskui gali būti per vėlu.

I. Per vėlu?

ARIADNĖ. O kaipgi. Viskas gali būti per vėlu, – jeigu vėluojiesi.

IV (*pažvelgęs į laikrodį*). Tai gal nesivėluokim.

ARIADNĖ. Užmirškit laiką. O kai dingsta laikas, nereikia ir laikrodžio.

I. Bet jeigu dingsta laikas, negali vėluotis.

ARIADNĖ. Taip, tačiau jis dar nedingo.

ARIADNĖ paima siūlo galą.

I. Beje, jeigu žinai kelią iš Labirinto, kam to siūlo reikia?

III. Labai geras klausimas: kam jo reikia?

ARIADNĖ. Ne man – jis jums reikalingas.

IV. O kodėl pati negali mus išvesti?

ARIADNĖ pažvelgia į KVARTETĄ.

ARIADNĖ. Taip mitas reikalauja.

Tempdama siūlą, ARIADNĖ išeina.

KVARTETAS žiūri, tartum užburtas, į besiritantį kamuolį.

Pagaliau įsikimba į siūlą
– priekyje I, už jos II, III, o uodegoj IV –
ir, susiėmęs už rankų, eina šokdamas žąsele –
tartum balete.

IV. Neapkenčiu baleto, – kvailiausias teatras.

I. Anaiptol: tai vienintelis spektaklis, kuriame niekas jokios kvailystės neištaria arba, ačiū Dievui, neužd-ainuoja.

IV. Tai, sakai, geriau tylėti?

I. Ypač kai neturi ką pasakyti. (*Šokdama po keletą žingsnių su IV...*) Pas de deux, – (*...paskui ir su II...*) pas de trois,– (*...ir su visais*) pas de quatre. Ah! pas de quatre! Ar mes ne kvartetas? (*Uždainuoja patyliukais*)

"Three blind mice, three blind mice!
See how they run, see how they run!"

III. Trys? Kodėl tiktai trys? Kur dingo ketvirtoji?

I. Kuri?

III (*irzliai*). Ketvirtoji.

I. Nežinau. (*Toliau dainuoja*)

„Did you ever see such a sight in your life,
as three blind mice?"

II. O kodėl vis dėlto dainuoji? Tik ką sakei...

I. Žinau, ką sakiau. Tačiau gera tamsoje savo balsą girdėti.

KVARTETAS eina toliau.

I. Beje, ar girdėjot kitą paradoksą?

IV. Paradoksą? Kitą? O koks buvo anas?

I. Kuris?

IV. Pirmas.

I. Aš jį jau minėjau.

II. Negirdėjau. (*III-ajam*) Tu girdėjai?

III papurto galvą.

I. Negirdėjot, nes neklausėt. O šitas štai koks. Keleivis, norėdamas nukeliauti iš Šančių į Kauną...

KVARTETAS sustoja.

IV. Iš Šančių į Kauną? Negi Šančiai ne Kaunas?

I. Oho! Toli gražu – Šančiai yra Šančiai. – Taigi: tasai keleivis turi pirma nukeliauti pusę nuotolio tarp Šančių ir Kauno, paskui likusios pusės pusę ir t.t., ir t.t. – iki begalybės, o begalybė juk yra be galo. Žodžiu, jis niekad nenukeliaus iš Šančių į Kauną.

II. Kur ne.

III. Jis jau yra Kaune.

I. Antra vertus, o ko ten keliaut į tą Kauną. Ar Šančiuos negerai? Galima, žinoma, keliaut ir iš kitur į kitur –

sakysim, iš Brooklyno į New Yorką, – ir nenukeliauti. Šiaip ar taip, bon voyage. (*Palūkėjusi*) Pagaliau jeigu kas išvis nenori keliauti, tetupi namie.

II. Gal taip ir geriausia?

I peržvelgia visus.

I. Tai va.

III. Koks čia tau „tai va". Niekus plepi.

IV. Nieko nėra tikresnio už Nieką.

II. Tu taip galvoji?

IV. Niekas yra Viskas.

III. Ir man taip atrodo. (*Nusikikena*).

KVARTETAS toliau keliauja.

I vėl sustoja.

I. Žinot ką? Aš norėčiau aplankyti Kiniją.

III. Kiniją?

IV. Bet jeigu iš Šančių į Kauną negali nukeliauti, tai kaip tu nusigausi į Kiniją?

I. Pabandyt galima, – jeigu galėsiu grįžti tą pačią dieną.

II. Tą pačią dieną?

I. Žinoma. O ką ten veiksi?

III. Kaip ir Kaune?

IV. Taigi: kai žmogus jau durų neberanda, užsigeidžia keliaut į Kiniją.

KVARTETAS vėl keliauja.

Ir vėl sustoja.

I. Sakykit, kodėl Marco Polo nepaklydo?

IV. Matyt, žinojo, kur keliauja.

II. O mes?

IV. Kartais ir žinodamas gali paklysti.

III. Ačiū Dievui, mus veda.

I. Taigi – už nosies.

II. Ariadnė?

IV. Siūlas.

Staiga iš kampo kyšteli didžiulės žirklės
– čirkšt! –
ir nukerpa ARIADNĖS siūlą.

Kažkur kažkas nusikvatoja.

KVARTETAS aikteli ir pastyra.

Ilga tyla.

Vėl ateina ARIADNĖ, paima ir žiūri į nukirptą siūlą.

I. Kas jį nukirpo?

IV. Tikriausiai ne kriaučius.

ARIADNĖ. Tiesą sakant, ir aš nežinau.

II. T u nežinai?

ARIADNĖ. Mano mitas be jokių žirklių. Niekas ten nieko nekarpo.

III. Ne?

ARIADNĖ. Nebent likimo deivei susimaišė kortos ir vietoj gyvenimo siūlo nukirpo mano siūlą.

I. Nejaugi?

ARIADNĖ. Visaip pasitaiko. Tai, žinoma, būtų nesusipratimas. Didelis nesusipratimas.

IV. Tikėkimės.

ARIADNĖ. Arba blogas ženklas.

III. Blogas ženklas?

ARIADNĖ. Labai blogas.

KVARTETAS susižvalgo.

ARIADNĖ suriša siūlą ir vėl beišeinanti.

I. Palauk. Sakei, išėję iš Labirinto, vis tiek toli nenueisim.

ARIADNĖ. Sakiau, ką pasakiau.

I. Tai gal mes be reikalo einam?

II. Be reikalo?

ARIADNĖ. Iš Labirinto reikia išeiti.

III. Žinoma, kad reikia.

IV. Tikrai toli nenueisim?

ARIADNĖ. O kas pasaulyje tikra? (*Palūkėjus*) Bet neužmirškit: Minervos pelėda pakyla skristi tiktai prietemoj.

III. Kas?

ARIADNĖ išeina.

KVARTETAS nulydi ją akimis.

I. Minervos pelėda?

IV. Pakyla skristi tiktai prietemoj?

II. Dėl manęs ji gali išvis nepakilti ir likt tupėti.

III. Ir ne tiktai prietemoj.

III paima siūlą ir timpteli.

II. Na?

III. Tvarkoj. Šunmazgiu surišo. (*Pakandžioja siūlą*) Turėtų atlaikyti. Eime.

I. Tarp kitko, Marco Polo tikėjosi pamatyt Kinijoje vienaragį, o išvydo raganosį.

II. To aš nežinojau.

I. Tai dabar žinai.

IV. Tad jeigu pamatysim vienaragį, nebūkim tikri, kad tai ne raganosis? O gal atvirkščiai?

I. Nebūkim tikri niekuo niekada.

Tyla.

II (*nedrąsiai*). Gal vis dėlto grįžkim?

III. Bet pirma turime išeit iš to prakeikto Labirinto.

I. O kur grįšim išėję?

IV. Jeigu išeisim.

II. Kur? Atgal.

IV. Kur atgal?

II. Iš kur atėjom.

III. Aš taip ir sakiau.

IV. O kaip sugrįši paklydęs?

I. Jei ir nebūtum paklydęs, kaip grįši į praeitį?

III (*pažvelgia į I-ąją ir nervingai nusikvatoja*). Pabandyt galima.

I. O jeigu ir galėčiau, grįžčiau tik prieš tai, kai dar nebuvau gimus.

II. Negimus?

III. Šitokį stebuklą tikrai reikėtų pabandyti.

IV (*I-ajai, šyptelėjęs*). Ne anksčiau?

I. Tikrai ne vėliau.

III (*trypdamas nekantriai*). Užteks! Eime!

II. Einam tai einam, bet girdėjai, ką sakė Ariadnė...

III. E, sakė pasakė... – gana tūpčioti! Žygiuojam!

KVARTETAS vėl keliauja – šį kartą dar sparčiau.

II. Vis tiek nežinau, kur mes einam.

I. Iš kur žinosi, – nežinomi Viešpaties keliai.

IV. Tačiau kodėl tas Viešpats negali tiesiai, aiškiai, atvirai? Štai šitaip, o ne kitaip ir ne anaip, – ir baigtas kriukis, gerbiamieji. Žinokitės! (*III-ajam*) Šį kartą sutinku: be jokių vingių ir išraitymų.

III. Ačiū.

I. Be jokių labirintų?

IV. Tiesiai kaip strėlė.

I. Strėlė?

II (*ironiškai*). Kuri nejuda.

IV. Gal tada Žmogus ir Viešpats lengviau susikalbėtų.

I. Bet ar būtina? Ar ne įdomiau, kai jiedu nesusišneka?

IV. Manai, Babelis?

I nusijuokia.

III (*dar labiau nekantraudamas*). Greičiau!

III pabėgėja į priekį ir ima dar labiau skubėti.
I, II ir IV jam iš paskos.

I. Niekur čia nenubėgsi. Štai jums dar vienas paradoksas: „Greitasis Achilas negali pralenkti pirma išbėgusio vėžlio..."

IV. Achilas? Ne kiškis?

I. „...nes Achilui atbėgus iki tos vietos, kur vėžlys buvo Achilui pradėjus bėgti, vėžlys vėl truputį pašliaužė pirmyn..." – ir t.t. – ir taip pasaka be galo.

III (*isteriškai*). Pasiusk tu su tais savo paradoksais!.. – Greičiau!.. greičiau!..

*Skubiai „bėganti" muzika.**

KVARTETAS skuba, bėgte bėga...

Staiga muzika nutrūksta.

II. Vajėzau!.. Siūlas!.. siūlas baigėsi!..
III. Kas?

Nejauki tyla.

I. Gal mes jau išėjom?..
IV. ...išėjome iš Labirinto?
ARIADNĖS BALSAS. Taip, jūs jau išėjote iš Labirinto.

Prietemoje pasirodo vartai.
Jie uždari.

Prie vartų stovi ARIADNĖ.

ARIADNĖ. Sveiki atvykę.

Vėl tyla.

ARIADNĖ. Čia mane Odisėjas sutiko.
I. Malonu girdėti.
ARIADNĖ. Mirusią.
IV. Mirusią?

KVARTETAS krūpteli.

---

* Vėl, pavyzdžiui, tos pačios „Petite symphonie concertante" pabaiga – Vivace (nuo partitūros nr. 64).

ARIADNĖ. Girdite, kaip plazda Minervos pelėda?

Kažkur sušlama.

I. O kas ten?
ARIADNĖ. Kur?
IV. Už vartų.
ARIADNĖ. Pamatysite.

ARIADNĖ mosteli ranka...

ARIADNĖ. Keliaukite. Sudie.

... – ir dingsta prietemoje – tartum nebuvus.

Vartai prasiveria – be garso.

Ilga tyla.

KVARTETAS susižvalgo, palūkuriuoja,
žengia atsargiai pro vartus...

ESTETIKA IR RETORIKA MARTYNO MAŽVYDO KATEKIZME

RIMVYDAS ŠILBAJORIS

Knygelės pačios bylo lietuvininkump ir žemaičiump

(fragmentas)

1. *Broliai seserys, imkit mane ir skaitykit,*
2. *Ir tatai skaitydami permanykit.*
3. *Mokslo šito tėvai jūsų trokšdavo turėti,*
4. *Ale to negalėjo nė vienu būdu gauti.*
5. *Regėti to norėjo savo akimis,*
6. *Taip ir išgirsti savo ausimis.*
7. *Jau nū, ko tėvai niekada neregėjo,*
8. *Nū štai vis jūsump atėjo.*
9. *Veizdėkit ir dabokitėsi, žmones visos,*
10. *Šitai ein jūsump žodis dangaus karalystos!*
11. *Maloniai ir su džiaugsmu tą žodį priimkit,*
12. *Jūsų ūkiuose šeimyną mokykit.*
13. *Sūnūs, dukterys jūsų tur tatai mokėti,*
14. *Visa širdžia tur tą Dievo žodį mylėti.*
15. *Jei, broliai seserys, tuos žodžius nepapeiksit,*
16. *Dievą Tėvą ir Sūnų sau mielu padarysit*
17. *Ir pašlovinti po akimis Dievo būsit,*
18. *Visuose daiktuose palaimą turėsit.*

19. *Šituo mokslu Dievą tikrai pažinsit*
20. *Ir dangaus karalystop prisiartinsit.*
21. *Neužtrukit, broliai, seserys, manęs skaityti,*
22. *Jei pagal valios Dievo norit gyventi.*
23. *Jei kas šventą giesmę nor giedoti,*
24. *Mane po akimis savo tur turėti.*
25. *Dieną ir naktį prieg savęs mane laikykit*
26. *Ir niekada manęs nuog jūsų neatmeskit.*
27. *Jei kursai mane nuog savęs atmes,*
28. *Tasai nė vieno pažytko manip negaus.*
29. *Aš sakau, jog toksai visada tur kleidėti*
30. *Ir apie sveikatą savo netur nieko žinoti.*
31. *Kursai nenorėtų to mokslo žinoti ir mokėti,*
32. *Tasai amžinose tamsybėse tur būti.*
33. *Todrin jūs, žmones manęsp prisiartinkit*
34. *Ir pagal to švento mokslo gyvenkit.*

Kaip dažnai atsitinka su literatūros klasikais, Martynas Mažvydas, pirmosios spausdintos lietuviškos knygos autorius, šiandien liko visų gerbiamas ir niekieno neskaitomas. Mažvydo neskaitę žmonės iškart daro prielaidą, kad į literatūrinę jo darbo kokybę nėra prasmės žiūrėti, nes ten tik verstas trumpasis Liuterio katekizmas su eiliuota įžanga, raginančia žmones jį skaityti.[1] Tačiau iš tiesų toji įžanga kreipiasi į mus ir kaip gana aukšto lygio

[1] Pagal Gordon B. Ford *The Old Lithuanian Cathechism of Mažvydas* (1547) (Assen: VanGocum & Comp, N.V.) 1971, p. XIII, pats katekizmas buvęs verstas ne tiesiog iš Liuterio, bet iš Jano Seklucjano 1545 lenkiškos versijos ir Maleckio versijos.

meno veikalas, vertas mūsų dėmesio. Ji yra savotiškas estetinių ir moralinių vertybių hibridas. Ją galima dalinti maždaug į tris dalis: pirmoje dalyje, nuo eilutės 1 iki 11 imtinai, Mažvydas pristato savo knygelę kaip pas mus ateinantį Kristaus žodį. Ta dalis turtingiausia meninių priemonių ir arčiausiai, nors ir nevisiškai, atitinka rusų lingvisto ir literatūros teoretiko Romano Jakobsono apibrėžimą, kad poezija yra tekstas, kurio meninė funkcija yra jo dominantė. Tai reiškia, kad tekstą apsprendžia ne tiek jo religiniai ar moraliniai-filosofiniai aspektai, kiek estetinis skaitytojo pasitenkinimas. Pati ta moralė ar filosofija mums pasidaro įdomios kaip tik dėl meniškai patrauklios kalbos, kuria jos pristatomos.

Šiai pirmąjai daliai ir žadame skirti daugiausiai dėmesio.

Visų pirma pastebėkim, kad teksto persona, teksto „aš", yra ne asmuo, o knyga, tas trumpasis katekizmas, kurio įvadą sudaro šitos eilutės. Antrame plane pasilieka galima užuomina, kad bus ir daugiau tokių „mažų knygelių", kurios pačios kreipsis į žmones.

Žengdama pas skaitytojus atviromis rankomis, šiltai kaip pas „brolius ir seseris", knyga ateina ne kaip negyva raidė, bet kaipo žmonių šeimos narė, atvira ir broliška. Ji nežiūri į žmones iš aukšto, iš kokios nors retorikos aukštybių, bet paprastai, kaip lygi su lygiais. Čia galime jau dabar pastebėti Mažvydo implikuotą kontrastą su evangelijos liturgija ano meto katalikų Bažnyčioje: lotyniškai taigi žmonėms nesuprantama kalba, iš aukštos sakyklos arba nuo altoriaus.

Pristatydamas šventą Žodį tartum tai būtų paprastas žmogus, Mažvydas tuo paruošia dirvą Žodžio, kaip

Kristaus metaforos, supratimui. Kristus irgi vaikščiojo tarp žmonių dulkėtom basom kojom. Tam tikra prasme šis knygos atėjimas, kaip komunikacijos aktas, sudaro lygiagretę su Šventos Komunijos aktu—Kristaus kūno ir kraujo pasidalinimu,—kurį Mažvydas patvirtina ir trumpajame savo katekizme, sakydamas: „Tas est teisiausesis liudimas ir testamentas nogi kieturiu Evangelijstu paraschitas".[2]

Šiame intymiame asmeniškame lygyje jau pirmose dviejose eilutėse matosi Mažvydo Protestantiškas rūpestis, kad Dievo Žodis ateitų tiesiai į tikinčiųjų rankas, kad jis nebūtų kokia nors popiežiška *urbi et orbi* proklamacija, bet tiesiog *tekstas*, kurį reikia skaityti ir perprasti. Asmeniško skaitymo aktas yra ir tikėjmo aktas, vedantis be tarpininkų tiesiai į išganymą.

Visame tame galima įžiūrėti Mažvydo paslėptą išpuolį prieš katalikų Bažnyčią, kuri neva pastatė tarp žmonių ir išganymo bažnytinio autoriteto ir hierarchijos sieną. Tiesa, kituose jo raštuose šis išpuolis visai ne taip jau paslėptas. 1551 metais rašydamas Brandenburgo kunigaikščiui Albrechtui Mažvydas skundėsi, kad jo parapiečiai „dar vis prisilaiko prie šlykščių popiežiaus skelbiamų dalykų", ypač kada jie dalyvauja katalikiškuose atlaiduose pačioj Lietuvoj: „tie mano parapijonys, kuriems patinka tos popiežiaus įvestos ceremonijos, eina tenai ir nuodėmiauja kaip patys bjauriausi pagonys".[3]

---

[2] Ibid., 39.

[3] Mažvydo laiškas Brandenburgo kunigaikščiui Albrechtui, rašytas 1551 m. Žiūr. *Martynas Mažvydas. Pirmoji lietuviška knyga.* (Vilnius: Vaga), 1947, 276, 278-9.

Trečia ir ketvirta eilutės šią temą patvirtina ir taip pat ją perkelia į daug platesnį, universalų kontekstą. Apibendrintas žodis „tėvai" tikriausiai nurodo į daugelį žmonijos kartų, gyvenusių tamsoj ir negalėjusių tiesiogiai prieiti prie Dievo Žodžio. Tikslau sakant, prieš Evangeliją Dievo žodis buvo prieinamas tik per vieną tekstą, Senąjį įstatymą, ir tai buvo būtent *įstatymas*, kai tuo tarpu Evangelijoje paskelbtas atpirkimas, Kristaus dovana, yra *malonė*. Skirtumas tarp įstatymo ir malonės jau nuo seno buvo aptariamas teologiniuose raštuose. Pradžioje įstatymui prilygindavo pagonišką tikėjimą, kuriame buvo taisyklės, bet nebuvo malonės. Tada Senasis įstatymas, žadantis tikrą tikėjimą, buvo išsigelbėjimas ir tam tikra prasme, malonė. Atsiradus krikščionybei ši pirminė Biblija pradėta laikyti įstatymu, o Kristaus atpirkimas per Evangeliją—malone. Mažvydo laikais protestantų argumentas įgavo kitą prasmę. Dabar katalikų Bažnyčia tapo laikoma įstatymu, o protestantų—evangelikų—malone.[4] Toji malonė ir yra Evangelija, išdėstyta kaip katekizmas, Viešpaties Žodis, skaitomas ir gyvenantis tarp mūsų kaip tarp seserų ir brolių. Šitaip galima suprasti Mažvydo žodžius, kad „Mokslo šito tėvai jūsų trokšdavo turėti/ Ale to negalėjo nė vienu būdu gauti" kaip užuominą į tai, kad katalikų Bažnyčia, neleisdama tikintiesiems asmeniškai interpretuoti Šventojo Rašto, užtvėrė vartus į Viešpaties malonę.

---

[4] Teologijos Profesorius Fridericus Staphylus, Karaliaučiaus universiteto rektorius, savo Įžangoje į Mažvydo „Katekizmą" išreiškė panašią mintį: „Iš tiesų, reikalinga kreiptis malonės pas amžinąjį Tėvą, vien tik su tikėjimu į Kristų, mūsų išganytoją". Žiūr. B. Gordon Ford, 11.

Dabar matosi Mažvydo teksto daugiaplanis pobūdis. Vos tik keturiose eillutėse jis paliečia visą plačią įstatymo ir malonės teologijos tematiką bei išryškina jam kaip protestantui racionalią tikėjimo akto prasmę, galiojančią visiems laikams ir visai žmonijai.

Penkta ir šešta eillutės įveda naują įvaizdžių kategoriją—užuominas į patį Evangelijos tekstą, tartum būtume iš tiesų pradėję tą knygelę skaityti, kaip ji mus broliškai prašė. Šios eilutės: „Regėti to norėjo savo akimis/ Taip ir išgirsti savo ausimis" tiesiogiai nurodo į Kristaus žodžius (Mato 13, 16): „Palaimintos gi jūsų akys, nes mato, ir jūsų ausys, nes girdi. Nes iš tikrųjų sakau jums, daug pranašų ir teisiųjų geidė matyti ką jūs matote, ir nematė, ir girdėti, ką jūs girdite, bet negirdėjo". Čia girdimi ir Martyno Liuterio žodžiai, kad ne teisumas ir ne pranašystės atvers akis ir ausis, bet malonė, rašytas ir girdimas Kristaus žodis.

Tolimesnėse eilutėse atsiveria ir pats reginys. Nejučiomis pereiname į dar kitą, aukštesnę dramatiško įvykio plotmę, apie kurią pasakoja jau pats autorius, arba jam atstovaujantis balsas: „Jau nū, ko tėvai niekada neregėjo/ Nū štai vis jūsump atėjo". Prieš mus vienkartinis istorinis momentas, tarsi pasirodžiusi šviesa iš amžių tamsybės. Jeigu anksčiau pati knygelė, paprastas mūsų brolis Kristus, kvietė savo žodį skaityti, tai dabar šis naujas balsas iškilmingai atveria prieš mus Kristaus karaliaus eisenos panoramą: „Veizdėkit ir dabokitės žmones visos/ Šitai ein jūsump žodis dangaus karalystos!/ Maloniai ir su džiaugsmu tą žodį priimkit". Susidaro tarsi kokios iškilmingos procesijos, atspindinčios Kristaus įėjimą į Jeruzalę įspūdis. Evangelijoje skaitome:

> Kaip jis artinosi į Alyvų kalno šlaitą, visas mokytinių būrys pradėjo su džiaugsmu garbinti dideliu balsu Dievą dėl visų stebuklų, kuriuos jie buvo matę, sakydami: „palaimintas karalius kuris ateina Viešpaties vardu! Ramybė danguje ir garbė aukštybėse!" (Luko 28, 37)

Esant tokiai priešpriešai tarp Kristaus mokinių Evangelijoje ir Mažvydo vizijos brolių ir seserų, šie paprastieji lietuviai žmonės savaip tampa pašventintais Šventojo Rašto žmonėmis, tikėjimo aktu priėmusiais Kristų—Žodį. Žinant protestantiškas Mažvydo pažiūras, galima manyti, kad šie žmonės dabar ir patys turėtų tapti Kristaus mokslo mokytojais, remiantis tuo ką viduramžių teologija vadino „imitatio Christi".

Taigi atrodo, kad šios įžanginės eilutės kalba daugeliu balsų, iškylančių iš tikėjimo ertmės, ir iškelia intertekstualinius ryšius su kitomis artimomis kalbos plotmėmis: pradedant nuo paprastos metaforos, kur knyga tampa asmeniu ir todėl Kristumi, iki plačių ir sudėtingų istorinių ir biblinių asociacijų, kurios persmelkia tą paprastą kreipinį į „brolius ir seseris" turtingais ir giliais jausminiais, mitiniais ir religiniais prasminiais klodais.

Pradedant maždaug vienuolikta arba dvylikta eilute įžangos tematika nukrypsta į antrąją jos dalį—asmeniško apaštalavimo principą. Įsakmiai prašoma, kad žmonės skaitytų ir priimtų jiems duodamą katekizmą ir jame esančią krikščionišką doktriną. Priemonės tam įtikinimui perteikti pereina iš estetinės metodikos į retorinę. Visų pirma Mažvydas nurodo protestantiško tikėjimo narių hierarchiją. Pagal ano meto supratimą, katalikų Bažnyčios pagrindinė hierarchija veda nuo paties Dievo, Švenčiausios Trejybės, per dangaus karalienę Mariją į kunigų luomą ir iš tenai į šeimos galvą ir jo žmoną bei vaikus.

Protestantų hierarchija eina nuo Dievo tiesiai pas valdantįjį pasaulietiškos visuomenės luomą, tada pas kunigus ir eilinės šeimos galvą, jo žmoną ir vaikus. Nuo dvyliktosios imtinai iki dvidešimtosios eilutės išdėstoma šeimos atsakomybė prieš Dievą ir atpildas už jos išlaikymą. Antra vertus, katekizmą atmetusieji ne tik neteks jo palaimos, bet turės likti „amžinose tamsybėse", kaip gyveno ir jų tėvų tėvai.

Į valdančiųjų luomą Mažvydas kreipiasi šiek tiek toliau ir priskiria jiems funkcijas ir pareigas savotiškai panašias į katalikų kunigų prievoles:

> Ach panai klausikiet ir permanikiet
> Balsus tuos jūsų žmonių išgirskiet
> Tu dušas dievs nuo jūsų norės turėti
> Kurias jums į rankas davė rėditi.

Tai atitinka seną ir visur Europoje galiojusį principą, vadinamą *cuius regio eius religio*. Dar ir šiandien, pavyzdžiui, Anglijoje, karalius yra tikėjimo gynėjas ir ta prasme aukščiausias kunigas, bažnyčios galva. Čia verta priminti, kad Mažvydas kreipėsi ne tik į savo parapiečius, bet—gal svarbiau—į valdantįjį Didžiosios Lietuvos kunigaikštystės luomą. Tai aiškiai nurodo lotyniškai parašyta Katekizmo dedikacija, „Ad Magnum Ducatum Lituaniae", kur Mažvydas įsakmiai ragina jos valdovus pamaldžiai priimti šiuos Viešpaties įsakymus („Haec mandata Dei, suscipe mente pia") ir tuo išvengti didžiojo Teisėjo—Viešpaties—rūstybės. Dabar jau matome, kad ta paprastoji broliška Mažvydo knygelė—Kristus kišasi į politiką, nelyg ji būtų pirmasis bandymas suprotestantinti Lietuvą dar gerokai prieš švedų ir Radvilų laikus. Kad politiniai Mažvydo katekizmo siekiai galėjo būti net svarbesni už

paprastus ganytojiškus, galėtume suprasti pagalvoję, kad šita knygelė daugiau ir kreipiasi į raštingus ir galingus pasauliečius, ypač Didžiojoje Lietuvoje, nes jo paties parapiečiai daugiausiai visai jokių knygų skaityti nemokėjo.

Įdomu ir tai, kad pastorių vaidmenį ir vietą šioje teologinėje—politinėje hierarchijoje Mažvydo manymu apsprendžia tas pats pasaulietiškas valdovų autoritetas. „Ponai" (wespatis) yra raginami pasigailėti žmonių ir siųsti juos pas pastorius (kunigus) bei liepti jiems kas savaitę eiti į bažnyčią. O pačius kunigus šie ponai turi raginti, kad mokytų žmones, o jeigu:

> kunigai tygietu ta maksla patis sakiti
> Jus galesit hukiusu žmanes makinti
> Bet kunigų ira wredas žmanes makinti
> Bo ant to wisy ira apskyrty.

Trečiasis šio Mažvydo įžanginio žodžio aspektas ypač vertingas besidomintiems Lietuvos kultūros istorija. Jame atsiskleidžia didelė, galbūt dominuojanti pagonybės įtaka kaimo lietuvių liaudžiai dar net šešioliktame šimtmetyje, daug metų po krikšto. Visų pirma Mažvydas pastebi, kad žmonės iš viso nemoka nei poterių, nei dešimties Dievo įsakymų, nepažįsta krikščionybės nuostatų ir nieko nežino apie sielos išganymą. Paklaustas toks žmogus atsako, kad jis daug geriau moka žemę arti nei poterius kalbėti, kad niekad negirdėjo apie Dievo įsakymus, neskaitė religinių raštų ir nėra buvęs bažnyčioje jau kokią dešimtį metų. Gerą krikščionį, Mažvydas skundžiasi, gal tik rasi vieną iš šimto. Kaip pastorius jis ir kreipiasi į savo parapijiečius:

> kaukus, žemėpatis ir laukasargus pameskiet
> Visas welnuwas deiwes apleiskiet.

Tos deivės negali jums nieka giera doty
Bet tur wysus amžinai prapuldinty.

Mažvydo perspėjimą įsakmiai kartoja ir pabrėžia Fridericus Staphylus, Karaliaučiaus universiteto rektorius ir artimas Mažvydo bendradarbis, parašęs ir lotynišką įvadą jo Katekizmui. Tame įvade Staphylus skundžiasi:

> Aš su dideliu liūdesiu sakau, kad, palyginus su visomis kitomis tautomis, mūsoji yra tamsi ir bemokslė, ir visiškai stokojanti pamaldumo bei krikščioniško tikėjimo; kaip mažai rasit žmonių žinančių—aš jau nesakau—visą katekizmo doktriną, bet ir galinčių ištarti net ir pirmą „Tėve mūsų" skiemenį. O visų baisiausia tai, kad daugelis ir praktikuoja, ir viešai išpažįsta stabmeldybę: vieni garbina medžius, kiti upes, kiti žalčius, kiti dar ką, teikdami tam viskam dievišką garbę. Yra išpažįstančių Perkūną, kiti garbina Laukosargį, javų saugotoją, ir Žemėpatį, galvijų globėją.

Tai visiškai atitinka ir Mažvydo įžangos žodžius:

Asch žinau ir tatai dręsu čia sakiti
Jag schimty žmanių wena negalėczia atrasti
Kursai wena žadi dewa prisakyma makietu
Ir pateriaus bendu žodžiu atmintu.

Kai kurie tyrinėtojai mano, kad tą įvadą bus parašęs pats Mažvydas, o Staphylus ją tik perskaitė ir patvirtino. Jisai tos įžangos nepasirašė, ir visas jos turinys iš tiesų tik kartoja ir tvirtina visas Mažvydo įvade išreikštas mintis.[5]

Galima sakyti, kad Mažvydo eiliuotas katekizmo įvadas yra iš tiesų sudėtingas ir turiningas dokumentas, poetišku, daugiaplaniu žodžiu skelbiantis ateinančią

---

[5] Op. cit. *Mažvydas*, 57.

Dievo malonę, polemiškai aptariantis santykius tarp žmogaus, visuomenės struktūrų ir Dievo, ir supažindinantis mus su ano meto tikėjimo (ar netikėjimo) situacija lietuvių liaudyje. Tai toli gražu ne paminklinis akmuo, o gyvas, dar ir šiandien mums prasmingai ir įdomiai kalbantis, pirmapradis spausdinto lietuviško rašto žodis.

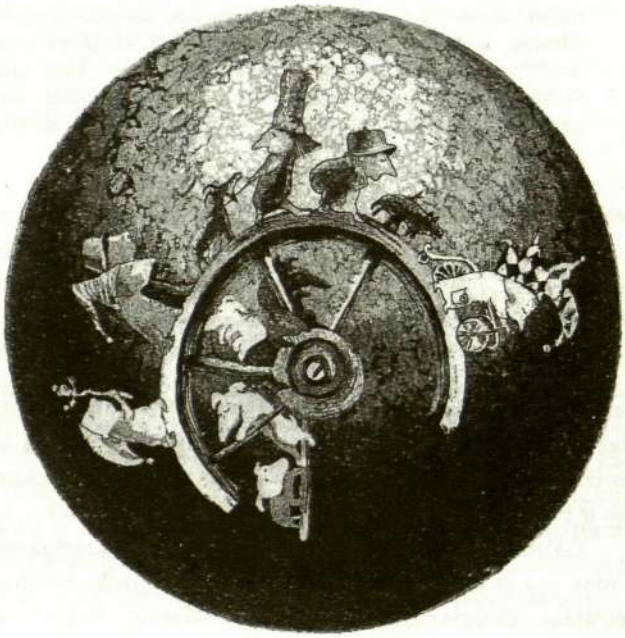

JONO DOVYDĖNO fotografijose užfiksuota akimirka. Veide—akimirka susikaupimo, nuostabos, ar bet kurios kitos emocijos pėdsakai. Jei tai gamta ar miesto peizažas—akimirkai sustingsta naturalus, iš anksto nesurežisuotas vaizdinys.

Menininkas rašo: „Mano tikslas—parodyti tolydų, tikrovišką reginį pasaulio, kurį noriu geriau pažinti. Nesu linkęs nei smerkti, nei liaupsinti, tik noriu visa susieti ir savaip įvertinti".

Jonas Dovydėnas kuria pustonių ir kontrastų pagalba. Jo fotografijos nespalvotos. Švelnių ir dinamiškų linijų, smulkių detalių, monumentalių plėmų dėka sukuria visavertį vaizdinį. Gali pajusti vasaros alsavimą, nematydamas žalios spalvos. Detaliai išryškintas kiekvienas augalas, erdvioje pievoje, atspindi šilumą. Sutrūkinėjęs asfaltas, nykūs daugiabučiai kalba apie skurdžias posovietinio pasaulio spalvas. Fotografijose tarsi ir nėra alegorijų, sąmoningai nekuriama sava simbolių kalba. Tačiau sulaikyta akimirka nesustoja tame pačiame taške. Ji suteikia erdvės žiūrovo vaizduotei nusikelti į praeitį ar žengti mintyse ateities link. Arba tik susikaupti, detalių, linijų ar šešėlių žaisme, nenuklystant toliau nei autoriaus parodyta.

Menininkas nedailina kasdienybės: nutrupėjusių tinko sienų, varganoj pakelės stotelėje; skalbinių, išdžiaustytų daugiaukščio namo balkonuose; plakatų, kalbančių apie žmogaus teises. Dovydėno akis aprėpia daugiau negu vien konkrečius objektus—

paveikslas neapsiriboja vien realybe. Svarbu meniškoji nuotraukos pusė. Ji kalba svariu balsu—kompozicijų, detalių, kontrastų ar plokštumų kalba.

Dovydėno fotografijose dažnai gali matyti portretus. Jie—neatsiejama jo kūrybos dalis. Portretai, minioje ar pavieniai, sustoja ir palieka atminty. Dailininkas tarsi žvelgia iš šono, retai užfiksuodamas žmogaus žvilgsnį, daugiau išryškindamas momentinę žmogaus nuotaiką.

Dovydėnas savo fotografijomis, paprasta, nesureikšminta kalba prabyla apie svarbias bendražmogiškas vertybes.

Nora Aušrienė

SAVE
GERIANTI
PRIVALO
APSINTI
INVALIDUS
UŽSAK

SUNKUS KELIAS Į TIESĄ

Žydų holokausto Lietuvoje
problemos supratimo 60-mečio proga

SOLOMONAS ATAMUKAS*

Tai sudėtinga ir skaudi tema apie jau, atrodo, tolimą praeitį. Bet istorija reikalauja kalbėti ir rašyti apie seniai praėjusį laiką, ypač, kai vis mažiau palieka jo dalyvių ir liudininkų ir išauga naujos kartos, kurios gyvena naujomis sąlygomis, problemomis, siekiais ir apie praeitį nieko nebežino. Bet problema nedingo, neišsitrynė iš atminties ir sąmonės. Ji anksčiau ar vėliau turėjo iškilti į viešumą ir užimti vietą istorijoje. Ne tam, kad skaudintų, priešintų gyvuosius, o tam, kad primintų žuvusiuosius, atiduotų jiems priklausančią pagarbą, padarytų išvadą gyviesiems, neleistų pasikartoti nežmoniškiems baisumams. Ir tai liečia ne vien Lietuvą, kuri 50 metų negyveno nepriklausomu valstybiniu gyvenimu, o buvo kitos valstybės, Tarybų Sąjungos, dalimi. Valstybės, kuri sąmoningai dėl tariamos tautų draugystės neleido skaudžios holokausto problemos minėti, tyrinėti, aptarti... Žmonija negali kurti savo ateities, jeigu nesimoko iš praeities. Be teisingų istorinių pamokų, jų įsisąmoninimo,

---

* Istorijos daktaras Solomonas Atamukas yra knygos *Lietuvos žydų kelias* autorius (Solomonas Atamukas. *Lietuvos žydų kelias: nuo XIV amžiaus iki XX amžiaus pabaigos*, 2-asis papild. leid., Vilnius: Alma littera, 2001).

nepasmerktas blogis gali pasikartoti su daug sunkesniais padariniais.

XX amžius gimė su šviesesnio, humaniškesnio gyvenimo viltimi. Žmogaus intelektas mokslo ir technikos srityje padėjo pasistumėti daugelyje sričių toli pirmyn. Žymiai padidėjo žmogaus amžiaus vidurkis, išsilavinimas. Tačiau žmogaus protas, naujausieji mokslo ir technikos pasiekimai nematytu mąstu ištobulino karo techniką ir paskatino milžiniškas ginklavimosi varžybas. XX amžius—tai karų ir didelių socialinių bei nacionalinių revoliucijų amžius. Vien 1914–1918 metų ir 1939–1945 metų pasauliniai karai nusinešė apie 50 milijonų žmonių gyvybių. Dešimtys milijonų žmonių aukų—tai autoritarinių režimų Vokietijoje, Tarybų Sąjungoje, Kinijoje, kitose valstybėse išdava. Žymaus JAV valstybės veikėjo ir politologo Zbignievo Brzezinskio paskaičiaviamis, XX amžiaus martirologija apima 170 milijonų gyvybių.

XX amžius, susijęs su karais, buvo daugelio šalių bei tautų okupacijų amžius. Lietuvos geopolitinė padėtis Europoje ne pirmą kartą sudarė aplinkybes, kad prieš šios šalies valią teritorija buvo okupuota, niokojama ir verčiama karinių placdarmų, per kurį svetimos kariuomenės ritosi į Rytus ir Vakarus. Dėl to lietuviai ir Lietuvos tautinės mažumos patyrė daug tragiškų nuostolių ir nelaimių.

Dabar sutikome 60-metį nuo Vokietijos—TSRS karo pradžios 1941 m. Šis karas yra ir Hitlerio skelbto žydų tautos totalinio sunaikinimo vykdymo pradžia. Hitlerio Vokietija rasinių pseudomokslinių teorijų pagrindu skleidė kraštutinę nacionalistinę ideologiją apie grynos rasės principų pagrįstas valstybes ir geresnių bei blogesnių rasių

gyventojus. Hitleris, šalia pasaulio užkariavimo, savo neapykantos taikiniu pasirinko senąją žydų tautą. Žydus jis laikė žemesne rase, nuolat keliančią pavojų Vokietijai, visos Europos kenkėju ir priešu. Rasistinės teorijos reikalavo žydus išskirti ir išstumti iš bendros visuomenės. Ši baisi nuostata galiausiai atvedė prie nutarimo įvykdyti visišką fizinį tautos sunaikinimą. Nobelio premijos laureatas rašytojas Eli Vizelis šitaip apibudino tragišką žydų padėtį: „Ne visos nacizmo aukos buvo žydai. Bet visi žydai tapo nacizmo aukomis".

Nacionalsocialistinė primityvistinė ideologija patraukė į savo pusę įvairių valstybių vietines kraštutinio nacionalizmo jėgas. Šios jėgos, persiėmusios hitlerine ideologija ir antisemitizmo idėjomis, „gryno tautiškumo" vardan buvo pasiryžusios hitlerinės diktatūros pagalba sukurti marionetinę valdžią kaip Trečiojo Reicho protektoratą. Akivaizu, jog holokaustą Lietuvoje, kaip ir visoje Europoje, sugalvojo, suplanavo ir vykdė hitlerinė Vokietija. Anot Truskos, „tragiška, kad į žydų kraujo jūrą tiesiogiai ar netiesiogiai giliai įmerkė savo rankas ir tūkstančiai lietuvių, kad pirmą kartą per ilgaamžę lietuvių tautos istoriją buvo suteptas lietuvio vardas. Dėl to holokaustas yra tragedija ne tik Lietuvos žydams, bet ir visiems lietuviams."[1]

1942 m. pradžioje Lietuvoje jau buvo masiškai sunaikinta apie 170–180 tūkstančių žydų. Iki karo pabaigos 1944–1945 m. vasarą Lietuvoje buvo likviduota apie 94% visų Lietuvos žydų. Tai didžiausias žuvusiųjų žydų nuošimtis Europos šalyse. Nebesugrąžinamai sunaikinta

---

[1] Liudas Truska. „Ir atleisk mums mūsų tėvų ir senelių nuodėmes," *Kultūros Barai*. 1999, Nr. 5–6.

visa jidiš gentis, jos unikalus 600 metų kauptas kultūros lobis ir kalba. Lietuvos žydams jų nelaimė dar skaudesnė, nes jie niekaip negali suprasti, kodėl lietuviai taip žiauriai pakėlė ranką prieš savo kaimynus, negailestingai žudydami vyrus, moteris ir vaikus.

Kodėl tai įvyko, kaip paaiškinti?

Lietuvos žydų bendruomenė turėjo labai senas šaknis. Žydai Lietuvos žemėse gyvena nuo XIV amžiaus. Jie prisidėjo prie Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės ekonomikos kėlimo ir miestų plėtotės. Nepriklausomoje Lietuvoje du dešimtmečius žydai kartu su lietuviais kūrė bendrą valstybę ir svariai prisidėjo stiprindami jos ekonominį pagrindą, plėtodami šalies pramonę, statybą ir prekybą, modernindami miestus ir garsindami Lietuvos vardą užsienyje. Lietuvos žydai buvo Lietuvai reikalingi, jie įnešė didelį indelį į Lietuvos valstybės kūrimą. Nepriklausomoje Lietuvoje išaugo nauja žydų karta, glaudžiai susijusi su lietuvių tautos ir valstybės gyvenimu. Jie buvo vadinami „litvakais", tai jidiš kalbos naujadaras, pabrėžiant savo ypatingumą. (Lietuva jidiš kalba vadinasi *Lite*). Jidiš kalba daug perėmė iš lietuvių kalbos. Lietuvos jidiš kalbos tarmė tapo visuotinai pripažinta jidiš literatūrinės kalbos norma. Litvakai—šiauriečiai. Jiems būdingas išsilavinimas, vidinis dvasingumas, paprastas, blaivus ir santūrus mąstymo ir gyvenimo būdas, o ne išorinės emocijos, kaip Ukrainos ir Pietų Lenkijos žydams chasidams. Tūkstančiai iš litvakų kilusių žydų pasaulyje tapo žymiais žmonėmis.

Vilnius nuo seno buvo unikalus pasaulio žydų dvasinis, religinis ir kultūrinis centras, garsėjęs žydų pasaulyje kaip Lietuvos Jeruzalė. Pirmojo pasaulinio karo

metu vokiečiams užėmus Vilnių, kuriame gyveno 60 tūkstančių žydų, bendruomenė patyrė didelį smūgį ir daug dvasinių ir materialinių nuostolių. Kuriantis Lietuvos valstybei, žydų vadovybė palaikė lietuvių siekius ir kartu su lietuviais dalyvavo Savanorių ir Sąjungos Vilniui vaduoti veikloje, siekdama atgauti nepriklausomos Lietuvos sostinę. Lietuvių ir žydų interesai sutapo kovojant dėl Lietuvos valstybės atkūrimo ir vystymo. Tai buvo puiki pradžia tolesniam gerų santykių plėtojimui. Naujosios respublikos konstitucija, sekdama liberalios demokratijos pavyzdžiu, akcentavo mažumų teises ir pripažino žydų kultūrinę autonomiją. Vyriausybėje buvo ministro postas žydų reikalams, o Seime—žydų atstovų frakcija. Žydai prarado atstovus valstybiniam aparate po 1924–1926 m. Nuo to laiko žydai nebebuvo priimami į valstybinių įstaigų ir įmonių tarnybą. 1936 metais išrinktame seime žydų atstovų visai nebeliko. Lietuvos žydai ir toliau naudojosi konstitucijos įteisintu piliečių lygiateisiškumu.

Nepriklausomoje Lietuvoje žydams teko sukurti naują kultūros centrą laikinojoje sostinėje Kaune. Kaune buvo 30–35 tūkstančiai žydų. Visoje Lietuvoje iki 1939 m. jų buvo 150–155 tūkstančiai, t.y. 7,6% gyventojų. Šis skaičius gerokai padidėjo 1939 m., kai Lietuva prarado Klaipėdą ir atgavo Vilnių ir Vilniaus kraštą. Lietuvos žydų bendruomenė nebuvo vienalytė. Čia buvo įvairių krypčių politinių ir religinių, partinių, kultūros, švietimo, socialinės pagalbos ir labdaros organizacijų, mokyklų hebrajų ir jidiš kalba, bibliotekų ir knygynų, chorų, sporto klubų ir t.t. Hebrajų ir jidiš kalbomis kurtos dvi žydų kultūros. Leista daug įvairių politinių krypčių laikraščių jidiš kalba.

Žydų daugumą sudarė tikintieji ortodoksai, bet kurėsi ir chasidų religinės atšakos. Kauno Slabados (Viljampolės) ir Telšių ješivoms buvo pripažintas dvasinių akademijų statusas, jose mokėsi šimtai būsimų rabinų ir religinių veikėjų iš įvairių pasaulio šalių. Gyvas nacionalinis kultūrinis gyvenimas vyko ir provincijoje: veikė pasaulietinės grupuotės, jidišistiniai ir sionistiniai judėjimai. Ši įvairovė atsispindėjo įvairių pakraipų partijų bei organizacijų tarpusavio kovoje, skaldė žydų bendruomenę ir silpnino ją.

Žydai iš seno gerbia mokslą ir knygas. Didžiausias žydų kultūros pasiekimas prieškarinėje Lietuvoje buvo žydų švietimo sistema. 1937–1938 m. Lietuvoje veikė ir buvo subsidijuojamos valstybės daugiau kaip 100 žydų pradžios mokyklų, iš dalies 14 privačių žydų gimnazijų ir 4 progimnazijos. Iš viso Lietuvoje buvo 60 gimnazijų ir 29 progimnazijos. Visose žydų mokyklose buvo mokomasi valstybinės lietuvių kalbos, kuria dauguma mokinių kalbėjo pakankamai gerai. 1935 m. buvo įkurta pirmoji žydų lietuviška gimnazija Kaune. Vis daugiau žydų vaikų ėmė mokytis ir lietuvių mokyklose.

Nepriklausomoje Lietuvoje lietuvių kalba buvo paskelbta valstybine, sparčiai formavosi lietuvių tautinis identitetas ir plėtojosi lietuvių kultūra. Per du dešimtmečius miestuose lietuviai ėmė sudaryti daugumą gyventojų. Žydai namuose ir tarpusavyje dažniausiai naudojo jidiš kalbą. Žydų inteligentija jau nuo seno buvo įsikūrusi miestuose, kur ji buvo nemažai asimiliavusi su rusų kalba ir kultūra. Vyresnės kartos žydai ją ir toliau vartojo. Rusų kalbos vartojimas daugelį lietuvių erzino. Palaipsniui vis daugiau žydų šliejosi prie lietuvių kultūros ir kalbos, kuri ėmė dominuoti visose politinėse, ekonominėse ir kultū-

rinėse institucijose. Jaunesnioji karta kalbėjo lietuviškai. Kai kurie žydai tapo kvalifikuotais lituanistais ir kitų sričių mokslininkais ir darbavosi Lietuvos naudai.

Lietuvos žydai litvakai įvairiose pasaulio šalyse daug gero padarė skleisdami gerą Lietuvos vardą. Tai pripažino 1935 m. Kaune vykusio Pasaulio lietuvių kongreso prezidiumo nariai ir JAV laikraščių redaktoriai. Lietuvių sąjungos pirmininkas adv. Rapolas Skipitis akcentavo, kad litvakai yra „begalinės simpatijos ir draugiškumo Lietuvai šaltinis."

Žydai tarp lietuvių turėjo nuoširdžių bičiulių ir užtarėjų, bet radosi ir veiklių bei pavojingų priešų, kurie persiėmė hitlerine propaganda ir atkakliai kūrė įvaizdį, kad žydai svetimtaučiai, svetimkūniai, nedraugiški ir lietuviam net kenksmingi. Tokios nuotaikos, sklindančios iš hitlerinės Vokietijos, aštrėjo prasidėjus ir stiprėjant ekonominei konkurencijai. Vis daugiau balsų reikalavo sumažinti žydų teises.

Ketvirtojo dešimtmečio viduryje išryškėjo ne tik sunkus kapitalistinio pasaulio ekonominės krizės padariniai, bet ir gili humanizmo, liberalizmo ir demokratijos krizė. Nusivylimas demokratine sistema skatino tiek kraštutinių socialinio ir nacionalinio prado apraiškas, tiek komunizmo ir internacionalizmo pasekėjų augimą. Hitleriui įsitvirtinant Vokietijoje, stipri antisemitizmo banga rado atgarsį ir Lietuvoje. Pradėjo aštrėti „Lietuva–lietuviams" tipo retorika, stiprindama vis siaurėjančią lietuvių tautinio idealo sąvoką. Žydai vyravo laisvose profesijose ir buvo Lietuvai naudingi, reikšmingi ir gerbiami. Didelį nuošimtį šalies advokatų ir gydytojų sudarė žydai. Iki 1930 m. žydų tautybės studentai sudarė didelę stojančių į

universitetą moksleivių grupę, ypač medicinos ir teisės srityje. Šis skaičius sumažėjo, įvedus privalomus lietuvių kalbos egzaminus.

Žydai ilgai vyravo prekyboje bei pramonėje. Kaip minėta, jie įnešė svarų indelį kuriant valstybės ekonomiką bei modernizuojant laikinąją sostinę Kauną, Klaipėdą ir kitus miestus. Jie buvo įvairių sričių specialistai ir amatininkai, ypač plėtojo tekstilės, chemijos, statybinių medžiagų pramonę ir statybas, tarpmiestinį autobusų susisiekimą, didino investicijas į ekonomiką. Augant lietuvių verslui, lietuvių pozicijos prekyboje, pramonėje, amatuose ir finansuose stiprėjo. Susikūrus valstybiniams kooperatiniams monopoliniams susivienijimams, kaip Maistas, Pieno centras, Lietūkis, Lietuvos cukrus, Lietuvos linas ir kt., žydų lyginamasis svoris ekonomikoje palaipsniui matomai mažėjo. Smulkesni prekybininkai neatlaikė konkurencijos ir visai sunyko. Bet ir ketvirtajame dešimtmetyje žydų vaidmuo ekonomikoje dar buvo žymus. Lietuvoje žydai buvo ryškiausia ir produktyviausia mažuma. Neretai tai skatino antižydiškumą ir kitokias neigiamas nuotaikas.

Dėl pasaulinės ekonominės krizės Lietuvą įvairiose srityse užgriuvo dideli sunkumai. 1935–1937 m. buvo didelių vidinių, socialinių ir ekonominių sunkumų, dar labiau sustiprinusių profesinę ir ekonominę konkurenciją, laikotarpis. Nepatenkinti jauni tautininkai, prieš Smetoną nusiteikę inteligentai ir pusinteligenčiai pasidavė kraštutinio nacionalizmo įtakai ir priešiškai nusiteikė prieš vadinamuosius svetimtaučius, pirmiausia prieš žydus, pradėję kaltinti juos dėl savo nesekmių. Daliai lietuvių dėl ekonominių sunkumų teko emigruoti. Didelį procentą emigrantų sudarė žydai. Juos paveikė antisemitinės agitacijos

stiprėjimas, ekonominiai sunkumai ir sionistinis judėjimas. Istoriko Alfonso Eidinto apskaičiavimais, Lietuvą paliko apie 20 000 žydų, sudariusių maždaug 20 procentų visų emigrantų.

Ilgainiui labai paaštrėjo Lietuvos verslininkų antisemitizmas, įgijęs rasistinių atspindžių. 1930 m. verslininkų įkurta verslo sąjunga tapo organizuojanti jėga, kurstanti antisemitizmą. Sekdamas nacionalsocialistines propagandos pavyzdžiu, verslininkų sąjungos laikraštis *Verslas* viešai ragino Lietuvą išsilaisvinti iš nebepakenčiamos ekonominės žydų vergovės. Buvo priešinamasi visiems svetimšaliams, bet žydai tapo pagrindiniu puolimų taikiniu. Valstybės saugumo departamento pranešimuose apstu žinių apie antižydiškų lapelių platinimą, žydų parduotuvių langų daužymą, žydų ženklų tepliojimą ir panašų vandalizmą. Šūkis „Lietuva lietuviams" įgijo ryškiai antisemitinę intonaciją. Realiai žiūrint, siaura tautinės izoliacijos politika buvo pragaištinga techniškai ir ekonominiai silpnai išsivysčiusiam kraštui.

Radikaliausią poziciją užėmė sukarinta vad. voldemarininkų organizacija Geležinis Vilkas. „Vilkų" programa viešai teigė, kad žydai tradiciškai buvo „parazitiški išnaudotojai" ir „naudos ieškotojai", siekiantys per komunizmą įsiviešpatauti visame pasaulyje. Tai atsispindėjo 1937 m. J. Dauliaus slapyvardžiu pasirašytoje kunigo Stasio Ylos knygoj *Komunizmas Lietuvoje*, kur jis sutapatino žydus su komunistais: „žydai nori valdyti pasaulį, (...) geriausią progą duoda komunizmas. Komunizmas proteguoja žydus. Žydiškoji mažuma yra pakrypusi į komunizmo pusę"[2]. Jauni žydai pradėjo gausiau stoti į nelegalią

[2] J. Daulius, *Komunizmas Lietuvoje*, Kaunas; 1937, p. 198–206.

komunistų partiją, kurioje jie jautėsi lygiateisiais. Žiniasklaida menkino lietuvių dalyvavimą toje partijoje, o žydų vaidmenį gerokai išpūsdavo ir kiekviena proga išgarsindavo. Absoliučią daugumą partijos vadovų sudarė patys lietuviai. Politinės programos žydų tautos gyvenimo klausimu Lietuvoje ji neturėjo. Lietuvos Komunistų partija buvo labai negausi organizacija. Ji buvo kvalikuojama kaip antivalstybinė organizacija ir konservatyvi didžioji žydų dauguma jos nepalaikė. Lenkijos ir Vokietijos ultimatumų metu žydų visuomenė laikėsi patriotiškai. 1939 m. įvairių rajonų saugumo departamento padaliniai pastebėjo žydų simpatijas ir lojalumą lietuvių tautai ir jų aukas ginklų fondui. 90 procentų žydų jaunuomenės buvo patriotiškai nusiteikę.

Lietuvos Respublika netoleravo antisemitinių išpuolių. Nepriklausomos Lietuvos teisinė ir politinė struktūra saugojo mažumas nuo kraštutinių nacionalistinių išpuolių ir jos vadovų nuosaikumas užkirto kelią aštriems susikirtimams. Prezidentas Smetona griežtai smerkė rasistines teorijas ir kraštutinio nacionalizmo šalininkų skelbiamą siaurą tautiškumą. Smetona nuosekliai vadovavosi nuostata, kad tautinės mažumos buvo ne svetimtaučiai, o kitataučiai savi piliečiai. Žydai tai įvertino. Prezidentui Smetonai jie buvo lojalūs iki galo. Palyginus su kaimynine Lenkija ar Rumunija, patys žydai palankiai vertino savo padėtį ir jautėsi saugiai. Istorikas Saulius Sužiedėlis studijoje *Kauno getas: diena po dienos* pastebėjo įdomų paradoksą: tautinės tolerancijos idėjai atstovavo ir ją gynė diktatūrinės valstybės vadas ir vyresnės kartos tautininkai![3] 1939 m. Lietuvos tautinio atgimimo veteranas Dr. Jonas Šliūpas

---

3 Avraham Tory, *Kauno getas*, Vilnius: 2000, XXI.

rašė žurnale *Laisvoji mintis*: „Visada, kai kur nors prasikiša antisemitizmas, galima neabejoti, kad visuomenėje kas nors sutrikę.[4] Antisemitinę agitaciją studentų tarpe griežtai pasmerkė Kauno universiteto rektorius Mykolas Römeris 1938 m.: „Chuliganiški ir nekultūringi išsišokimai prieš žydus studentus man buvo visiškai netikėti" (*Apžvalga*, 1938.III.6 d.). 1939 m. universiteto rektorius filosofas Stasys Šalkauskis taip rašė: „Sudėtingas ir painus žydų klausimas yra tikras dorovinio ir visuomeninio auklėjimo egzaminas—antisemitizmo banga, kuri paskutiniais metais užliejo visą pasaulį, rado tam tikro atgarsio ir mūsuose, (...) ypač paveikė menkai tesupratusią mūsų visuomenės dalį." (*Apžvalga*, 1939. XI. 3 d.).

Neretai kritikuojamas žydų užsidarymas savo bendruomenėje. Bet retai minima, kad žydams nebuvo suteiktos tinkamos sąlygos dalyvauti lietuviškos visuomenės gyvenime. Jie nebuvo priimami į valstybinių įstaigų ir įmonių tarnybą. Žvelgiant plačiau, tai buvo gėdinga civilizuotai šaliai nuostata, kad žydams nevalia dirbti valstybės įstaigose ir įmonėse. Normaliai išsivysčiusiose demokratiškose valstybėse žydai kaip ir visi kiti krašto piliečiai ideda savo indelį į šalies laimėjimus. Lietuvoje šis potencialiai svarus indelis buvo neišnaudotas. Lietuvos žydai buvo laikomi kitataučiais, net svetimtaučiais, galiausiai kenksmingais. Žydai jautė didėjantį priešiškumą iš lietuvių pusės ir nesiveržė į jų tarpą. Tai sustabdė žydų bendruomenėje prasidėjusius teigiamus pokyčius žydų suartėjimui su lietuvių kultūra. Naujai susikūrusi Lietu-

[4] J. Šliūpas, „Antisemitizmo reikšmė", *Laisvoji mintis*, 1939 liepos 15.

vių– žydų kultūrinio bendradarbiavimo draugija neišsiplėtojo.

Nacionalsocialistine ideologija ir pseudomokslinėm teorijom apie grynos rasės „organines" tautines valstybes bei aukštesnes ir žemesnes rases tautoje persiėmę karingi jaunosios kartos tautininkai ir jaunieji katalikų intelektualai susibūrė „Romuvoje." Jie siekė jas pritaikinti Lietuvai tautiškumo idėjos stiprinimo vardan. 1939 m. įtakingas jaunas krikdemas filosofas Antanas Maceina atkreipė visuomenės dėmesį savo straipsniais žurnale *Naujoji Romuva*, „Tauta ir valstybė," kuriame jis išdėstė teoriją, kad „organinė" tautinė valstybė nepakenčia tautinio mišrumo ir savo gyvavimą grindžia ne piliečiu, o tautiečiu. Maceina teigė, kad „tik tautiečiai gali būti naujosios valstybės nariai, o visi kiti yra tiktai valstybės gyventojai, kuriems leidžiama naudotis tautiečių teisėmis, bet neduodamos tos pačios privilegijos ir kad mažumos tautinėje valstybėje visados liksiančios svetimu kūnu, kuris niekados nesutapsiantis su tautos kūnu ir neįsijungiantis į jos organizmą."[5] Antano Maceinos „tautinės valstybės" idealą 1939 m. pakartojo naujos lietuvių formacijos geografas Stanislovas Tarvydas knygoje *Geopolitika* ir skatino nacionalinę ūkinę politiką.[6] Oficiozo *Lietuvos aidas* redaktorius Vytautas Alantas teigė, kad nacionalizmas nemėgsta savo ribose svetimų rasių, kurios kenkia jo vieningumui. „Nacionalizmas savo geografinėje erdvėje nori viešpatauti be konkurencijos." Alantas net reikalavo atskiro žydų

5 „Tauta ir valstybė", *Naujoji Romuva*, 1939, Nr. 11, p. 228–230.

6 Stanislovas Tarvydas, *Geopolitika*, Kaunas, 1939, p. 14–15.

paplūdimo Palangoje.[7] Atgavus Vilnių, jaunas katalikų istorikas Zenonas Ivinskis ir jaunieji tautininkų veikėjai Vincas Rastenis ir Bronys Raila siūlė mokytis iš hitlerinės Vokietijos veiksmų Austrijoje ir okupuotoje Lenkijoje įvedant vien lietuvių kalbą įstaigose bei viešajame gyvenime. Šie samprotavimai apie visuotiną tautinį principą atrodė grynai teorinio pobūdžio, bet jais buvo sukurtas filosofinis pagrindas išstūmti žydų mažumą kaip „svetimą gaivalą" iš Lietuvos gyvenimo.

Antrojo pasaulino karo išvakarėse 1938–1940 m. prasidėjo Lietuvos tarptautinės politikos krizė. Lietuvai teko pergyventi tris skaudžius, žeminančius ir vyriausybės autoritetą pakertančius ultimatumus. 1938 m. kovo mėn. teko atkurti diplomatinius santykius su Lenkija neatgavus Vilniaus. 1939 m. kovo Hitleriui buvo perleista Klaipėda ir Klaipėdos kraštas. Prasidėjus karui, Hitleris okupavo Lenkiją, o Sovietų Sąjunga užėmė Lenkijos rytines teritorijas, kurios ribojosi su Lietuva ir 1939 m. spalio 10 d. pateikė Lietuvai ultimatumą įsileisti kariuomenę. Bet spalio 10 d. buvo ir džiugi diena, nes į Lietuvos sudėtį buvo gražinta senoji sostinė Vilnius. Džiaugėsi ir žydai, nes Kaunijos ir Vilnijos žydų susijungimas žadėjo didelį naują Lietuvos žydų kultūros pakilimą. Didelė dalis Lietuvos gyventojų ir kultūrininkų tuo metu tikėjosi, kad geri santykiai su Sovietų Sąjunga Lietuvai užtikrins bent suverenumą. Jų tarpe buvo ir žymių politikų.

1940 m. birželio mėnesį Lietuvos vyriausybei buvo pateiktas nedviprasmiškas TSRS ultimatumas ir V. Dekanozovo reikalavimas sudaryti naują „draugišką" vyriau-

---

[7] Vytautas Alantas, „Aktualieji paplūdimo klausimai", *Lietuvos Aidas*, 1938 rugpjūčio 26.

sybę, įsileisti į Lietuvą neribotą skaičių Raudonosios armijos dalinių. Vyriausybėje įvyko skilimas ir Prezidentas Smetona skubiai pasitraukė į Vakarus. Jo pareigas perėmė ministras pirmininkas A. Merkys. Per trumpą laiką buvo sudaryta ir patvirtinta nauja „liaudies" vyriausybė, kuri įteisino Lietuvos inkorporavimą į Tarybų Sąjungą vadinamomis TSRS Sąjunginės respublikos teisėmis.

Šie lemtingi sprendimai buvo įvykdyti Lietuvos politikų ir visuomenės veikėjų. Žydai nedalyvavo ir negalėjo dalyvauti sprendžiant Lietuvos valstybės likimą. Jų nuomonės niekas ir neklausė. Vėlesni kaltinimai, kad žydai buvo Lietuvos „duobkasiai" yra istoriškai nepagrįsti, nes žydų nebuvo valdžios organuose ir žydų bendruomenė neturėjo balso vyriausybėje. Absoliuti krašto žydų dauguma buvo giliai tikintys žmonės, įvairios privačios nuosavybės savininkai, sionistinių organizacijų dalyviai ar sionizmo šalininkai ir netroško komunistinės tarybų valdžios su visomis jos sovietizacijos ir nacionalizacijos pasekmėmis. Kol įmanoma, jie rėmė Lietuvos nepriklausomybę ir siekė išsaugoti savo statusą Lietuvoje. Bet blaiviai pagalvojus ir pamąsčius, žydams nebuvo kitos išeities. Hitleriui siaučiant okupuotoje Lenkijoje, Sovietų Sąjunga žydams galėjo laiduoti vienintele apsauga nuo grėsiančio pavojaus. Tai viena iš didžiausių priežasčių, dėl kurių dalis žydų, ypač komunistuojantis jaunimas ir varguomenė, palankiai sutiko Raudonąją armiją ir tarybinės vyriausybės sudarymą. Daugeliui lietuvių tai buvo „įrodymas" žydų „tikrųjų" pažiūrų ir jų ketinimų. Istoriškai aišku, kad visus 1939–1941 m. raidos procesus ir priverstinius bei laisvus žydų ir lietuvių veiksmus diktavo prasidėjęs karas ir galimos jo pasekmės. Žydų tautos

nuotaikos neturėjo nieko bendro su kokiais nors kėslais prieš lietuvius ar Lietuvą.

1940–1941 metai labai trumpas laikotarpis, bet jis kupinas įvykių, lėmusių tolesnius Lietuvos valstybės veiksmus ir žydų tautos likimą Lietuvoje. Tai įvykiai, kurie dabar, praėjus 60 metų, atgimusioje Lietuvos Respublikoje skausmingai gvildenami ir vertinami.

Lietuvai tapus TSRS sąjungine respublika, ji neteko savo nepriklausomybės ir valstybingumo, ir tapo pavaldi Maskvai. Tuojau buvo pradėta skubi priverstinė krašto sovietizacija. Su rusų kariuomene atvyko ir NKVD daliniai, pradėjo veikti saugumo įstaigos. Politinės represijos pasiekė kulminaciją 1941 m. birželio 14 d., prasidėjus pirmai masinei gyventojų deportacijai į Sibirą. Represiniai sovietizacijos procesai lietė tiek lietuvius, tiek žydus. Sąmoningai buvo neminima, kad žydų bendruomenė sudarė didelę dalį politiškai represuotų ir į Sibirą deportuotų asmenų. Santykinai žydų represuota daugiau negu lietuvių ir lenkų. 1940–1941 metų sovietizacija žydų bendruomenę palietė skaudžiausiai. Žydų dauguma, kaip minėta, buvo giliai tikintys žmonės, įvairios privačios nuosavybės savininkai, sionistinių organizacijų dalyviai, jau vien dėl to komunizmo ir sovietinės santvarkos priešai. Nacionalizacija vienu smūgiu pakirto pagrindinį žydų gyvenimo šaltinį ir sugriovė visą religinį, politinį ir kultūrinį gyvenimą. Bet Lietuvos žydų bendruomenei teko atpirkti visas Lietuvos patirtas skriaudas ir pažeminimus ir atsakyti už žydų komunistų vaidmenį tarybiniuose represijų organuose. Vis garsiau pradėta kaltinti žydus už komunistų veiklą, ne nusikaltusius žydus ar atskiras grupes, bet visą žydų tautą, šimtmečius taikiai šalia lietuvių

gyvenusią Lietuvos žemėse ir nuo 1918 m. kartu su lietuviais produktyviai kūrusią Lietuvos valstybę.

Pirmas visuotinis *a priori* kaltinimo ir pasmerkimo aktas, kuriame visi žydai buvo sutapatinti su komunistais, buvo paskelbtas Berlyne įsikūrusio Lietuvių aktyvistų fronto. Aktyvistų frontas (vad. LAFas) įsisteigė Berlyne lapkričio 17 d. 1940 m. buvusio Lietuvos pasiuntinio pulkininko Kazio Škirpos iniciatyva iš ten susibūrusių antikomunistiškai nusistačiusių pabėgėlių. Jų tarpe atsirado minėti Maceina, Yla, Alantas ir Raila. Buvo įsteigta Ideologinė komisija, kuriai vadovavo Maceina. Railai buvo pavestas Propagandos skyrius, Alantui—Kultūra.[8] Bendradarbiaudamas su vokiečių karine žvalgyba Berlyno centras palaikė ryšius su tarybinėje Lietuvoje susikūrusia ir veikusia pogrindine rezistencine organizacija ir siekė jai vadovauti. LAFe vyravo hitlerinė mąstysena ir nuotaika. LAFo pagrindinis uždavinys buvo „gilinti tautinę kultūrą, stiprinti amžinąjį lietuviškumą ir saugoti lietuvių tautos rasinį tyrumą".[9]

Vokietijos-Rusijos karo išvakarėse Nepriklausomos Lietuvos valstybės atkūrimo vardan LAFas tapo hitlerinių karinių planų ir jų kuriamos arijiškos „naujos tvarkos" Europoje talkininkas. Šios tvarkos sudėtinė dalis buvo žydų klausimo sprendimas. Svarbi LAFo funkcija buvo antisemitinių atsišaukimų paruošimas ir platinimas Lietuvoje. Pogrindyje buvo ruošiami ir nurodymai, kaip išlaisvinti Lietuvą. Railos paruoštame ir visų priimtame LAFo programiniame dokumente „Už ką kovoja aktyvis-

---

8 Kazys Škirpa, *Sukilimas Lietuvos suverenumui atstatyti*, Washington: 1973, p.97, 573.

9 *Op. cit.*, p. 567.

tai" buvo „atšaukiamos žydų mažumai Vytauto didžiojo suteiktos svetingumo teisės". Lietuvos atstatymas buvo sutapatinamas su žydų išstūmimu. Žydai buvo sutapatinami su komunistine ideologija ir kaltinami veikliu dalyvavimu naikinant Lietuvos žmones ir vertybes. Sukilėliai buvo raginami visiems amžiams išvaduoti Lietuvą nuo „žydijos jungo". Visoje LAFui priklausančioje spaudoje buvo kurstoma neapykanta žydams.[10]

Vokietijos–Rusijos karas prasidėjo 1941 m. birželio 22–23 d., nepraėjus nei savaitei po baisiųjų trėmimų. Vokietijai pradėjus žygiuoti į Lietuvą, Kaune ir provincijose įvyko antisovietinis lietuvių sukilimas. Kaune LAFo vardu buvo deklaruotas Lietuvos valstybės atstatymas. Birželio 23 d. LAFo atstovas Kaune paskelbė per radiofoną, kad sudaryta Laikinoji vyriausybė, prisidėsianti prie „Europos organizavimo naujais pagrindais". Birželio 24 d. išleidžiamas LAFo laikraštis *Į Laisvę* su šlykščiu antisemitiniu vedamuoju; „galvotrūkčiais bėgo ir bolševikų sėbrai žydai, kuriems komunizmas buvo geriausioji priemonė išnaudoti kitus ir valdyti, nes bolševizmas ir žydai yra vienas ir tas pats".[11] Birželio 30 d. numeryje rašoma apie „atpildo valandą rusiškai–žydiškam bolševizmui". Liepos 5 d. numeryje raginama „apvalyti" lietuvių tautą nuo „grybo" „jį išspjaunant".[12] Ši žemiausios rūšies barbariška propaganda buvo kartojama kiekviename naujame numeryje. Lietuvoje tuo metu neveikė normali žiniasklaida ir *Į*

---

10 Žr. Valentinas Brandišauskas, „Lietuvių ir žydų santykiai 1940–1941 metais" ir „Lietuvių aktyvistų Frontas, Laikinoji vyriausybė ir žydų klausimas", Alfonsas Eidintas, *Lietuvos žydų žudynių byla*, Vilnius: 2001, p. 626-652, 688–693.

11 Eidintas, *op. cit.*, p. 92.

12 Eidintas, *op. cit.*, p. 246.

Laisvę straipsniai buvo perspausdinami įvairiuose provincijos laikraščiuose ir platinami žmonėse, kūrstant antižydišką isteriją ir ideologiškai pateisinant visas prieš žydus nukreiptas akcijas.

Didelė lietuvių dalis vokiečių kariuomenę sutiko džiaugsmingai, nes karo pradžia reiškė išsigelbėjimą nuo Maskvos ir jos komunistinio režimo. Visiems žydams vokiečių invazija kėlė siaubą. Vienintelis išsigelbėjimo kelias nuo nacių persekiojimo buvo su bėgančios Raudonosios Armijos daliniais pasitraukti į rytus. Didžioji žydų dauguma neturėjo galimybės tai padaryti. Iš 240 000 Lietuvos žydų tik apie 8–10 tūkstančių, daugiausiai jauni žmonės, kurie neturėjo šeimų, išsigelbėjo Rusijos gilumoje. Daug pabėgėlių buvo lietuvių sukilėlių baltaraiščių sušaudyti kaip kolaborantai. Po karo gyvi liko ir keli tūkstančiai 1941 m. į Sibirą deportuotų Lietuvos žydų. Ištisos šeimos, pasilikusios krašte, buvo pasmerktos žiauriai mirčiai.

Vietinių komunistų ir žydų žudynės Lietuvoje prasidėjo nuo pačių pirmųjų karo dienų, dar vokiečių kariuomenei neužėmus visos Lietuvos. Buvo organizuota akcijų, kurias paskatino vokiečių speckomandos ir gaivališki pogromų, keršto ar grobio motyvai. Savavališkai siautė vietinės padugnės, bet dalyvavo ir nemažas skaičius sukilėlių. Kad vokiečiai juos atskirtų, sukilėliai nešiojo baltus raiščius ant rankovių. Partizanų karinė veikla jau sukilimo pradžioje buvo nukreipta prieš žydus.[13]

Vokiečių kariuomenė įžygiavo į Kauną paradine formuote birželio 24 d. Drauge su kariuomene atvyko

---

13 Dov Levin, *Trumpa žydų istorija Lietuvoje*, Vilnius: 2000, 152, 167; Valentinas Brandišauskas, *Siekiai atkūrti Lietuvos valstybingumą*, Vilnius: 1996, p. 66–88.

operatyvinės SS specialiųjų dalinių žydams ir komunistams naikinti specialios operatyvinės grupės (vad. *Einsatzgruppen*) ir SS brigadenfiureris ir policijos generalmajoras Franzas Stahleckeris. Pabaltijyje pradėjusio veikti grupės A dalinio vadovas tuoj užmezgė ryšius su partizanų vadais Bronium Norkum ir Kaziu Šimkumi, siekdami mobilizuoti vietinių lietuvių antižydiškas akcijas.[14] Naktį iš 25 į 26 d. Kauno Vilijampolės priemiestyje įvyko baisus pogromas. Birželio 27 d. įvyko sadizmu visam pasaulyj pasižymėjusios „Lietūkio" garažo skerdynės. Kaune siautė organizuotos ir savavališkos akcijos. Sara Ginaitė aprašo, kad birželio 26 d. kiemsargis į jos tėvų namus atvedė kelis baltaraiščius vyrus, kurie suėmė penkis gyventojus ir juos sušaudė.[15]

Laikinoji vyriausybė (LV) veikė iki rugpjūčio 5 d., kai buvo įvesta vokiečių civilinė administracija *Reichskommissariat Ostland*. Iki to laiko ji stengėsi vokiečiams įrodyti, kad valdo situaciją ir išleido apie 100 įstatymų. Nors jos valdžia buvo labai ribota ir trumpalaikė, žydams ji buvo pragaištinga. Vokiečiams pageidaujant, birželio 28–30 dienomis LV priėmė nutarimus įrengti Vilijampolėje žydų koncentracijos stovyklą ir performuoti sukilėlius į jau Berlyne numatytą Tautinės apsaugos batalioną, kurio vyrai tapo pirmais žydų egzekucijų talkintojais ir vykdytojais. Kauno komendanto Bobelio ir Kauno miesto burmistro Kazio Palčiausko įsakymu Kauno žydai turėjo per mėnesį palikti savo namus ir persikraustyti į naują vietą. Liepą buvo priimti įvairūs žydų pilietinių laisvių ir

---

14 Eidintas, *op. cit.*, p. 98.

15 Sara Ginaitė, *Žydų tautos tragedijos Lietuvoje pradžia*, Vilnius: 1994, p. 29–30.

teisių apribojimai. Žydams grįžti į namus buvo draudžiama. Jų nuosavybė konfiskuota. Žydams liepta nešioti Dovydo žvaigždes. Rugpjūčio 1 d. LV pirmininko pareigas ėjęs prof. Juozas Ambrazevičius–Brazaitis ir kiti ministrai pasirašė išgarsėjusį dokumentą „Žydų padėties nuostatai", kuriuo buvo pagal Kauno pavyzdį suvienodinta žydų padėtis visoje Lietuvoje. Įvairūs žydų teisių apribojimai juridiškai reiškė žydų beteisiškumą. Jie buvo vykdomi visų Lietuvos miestų ir miestelių burmistrų bei apskričių viršininkų. Lietuvos žydai, buvę teisėti Lietuvos piliečiai, tapo beteisiai, dvasiškai ir fiziškai izoliuoti nuo Lietuvos gyventojų. Visų žydų turtas perėjo Lietuvos tautos nuosavybėn. Per tą visą laiką LAFo organas *Į Laisvę* nepaliaujamai skleidė savo žvėrišką antisemitinę propagandą ir kurstė antižydišką isteriją. Tokie atsišaukimai buvo perspausdinami kituose Lietuvos miestų laikraščiuose.

Kauno miesto ir apskrities komendanto pulkininko Jurgio Bobelio įsakymu buvę nuovadų viršininkai ir valdininkai gavo nurodymą grįžti į savo senas ikitarybines pareigas. Birželio 28 d. vokiečiams įsakius nuginkluoti sukilėlius, Bobelis paskelbė, kad partizanų būriai prie Kauno karo komendantūros perorganizuojami į savisaugos batalioną, vad. Tautinio darbo apsaugos batalioną, kuris tapo vėlesniu vokiečių organizuojamu lietuvių policinių batalionų užuomazga. Bataliono kariai turėjo nešioti ant kairės rankos baltą juostą su raidėm TDA.[16] Bataliono karinis tikslas buvo padėti vokiečių operatyvinėm *Einsatz*

---

16 Stasys Knezys, „Kauno karo komendantūros Tautinio Darbo batalionas 1941 m.", *Genocidas ir rezistencija*. 2000, Nr. 1/7, p. 130–131.

grupėm garantuoti užfrontės saugumą ir likviduoti priešiškus elementus, vykdant valymo operacijas Kauno apskrityje. Iš tikrųjų tai reiškė žydų naikinimą. Keli šimtai bataliono vyrų buvo iš karto vokiečių priskirti koncentracijos stovyklos saugojimui, tvarkos palaikymui, transportavimo ir egzekucijų vykdymams.[17] Žydų atmintyje liko įdegintas negailestingų juos saugojančių, varančių, niekinančių, ir šaudančių lietuvių baltaraiščių, kurie neretai sutapatinami su visais lietuviais, vaizdas.

Pirmieji didieji žydų šaudymai Kauno fortuose įvyko liepos 2 ir 4 d. ir tęsėsi visu pajėgumu iki liepos 6 d. Vokiečių saugumo policijos ir SD vado Karlo Jaegerio slaptoje 1941 m. gruodžio 1. d. ataskaitoje nurodoma, kad Operatyvinis būrys Nr. 3 perėmė Saugumo policijos funkcijas Lietuvoje 1941 m. liepos 2 d., o liepos 4 ir 6 d. lietuviai partizanai įvykdė egzekucijas. Pabrėžiama, kad prieš operatyviam būriui perimant saugumo funkcijas, „vien tik partizanai per pogromus ir egzekucijas likvidavo 4 000 žydų".[18] Kadangi lietuvių gyventojų viešo pasipriešinimo ar karių masinio dezertyravimo nesulaukta, vokiečiams susidarė palanki padėtis minimaliomis jėgomis tęsti egzekucijas. Lapkričio-gruodžio mėn. pradėta Vokietijos, Austrijos ir Prancūzijos žydų deportacija į Kauną sušaudymui.[19] Kauno fortuose žydai pirmą kartą įsisąmonino, kad jie visi buvo pasmerkti mirčiai. Berlyne „Galutinis sprendimas" buvo patvirtintas sausio 1942 m. 20 d. Lietuva tapo pirmuoju eksperimentiniu pigiu ir

17 Arūnas Bubnys, „Lietuvių karinės policijos struktūros ir žydų persekiojimas", Eidintas, *op. cit.*, p. 694.

18 Eidintas, *op. cit.*, p. 283–295.

19 Eidintas, *op. cit.*, p. 169; Bubnys, *op. cit.*, p. 696.

sėkmingai veikusiu žydų visuotinio naikinimo poligonu. Išeivijos istorikas Saulius Sužiedėlis įvade *Kauno getas: diena iš dienos* rašo: „Pirmasis žydų naikinimo etapas yra glaudžiai susijęs su Lietuva. Čia buvo pradėta masiškai naikinti žydus".[20]

Reicho tarnyboje iš viso veikė virš 20 lietuviškų policijos savisaugos batalionų, o keli iš jų dalyvavo ir masinėse žudynėse Baltarusijoje, Ukrainoje ir Lenkijoje. Jie vadinami įvairiai: aktyvistais, partizanais, pagalbine policija, apsaugos būriais, bet visi turėjo nešioti baltus raiščius. Į batalionus stota siekiant kovoti su bolševikais, bet juos nusiuntė vykdyti akcijų prieš civilius žydus. Batalijonuose šalia buvusių sukilėlių atsirado dezertyravusių Raudonosios armijos karių, buvusių kalinių, keršytojų, ir šiaip visokių perėjūnų ir antisemitų. Istorikas Rimantas Zizas aprašo, kaip naciai pasitelkė naujai sukurtus batalionus.[21] Jo duomenimis, policijos batalionuose per visą okupacijos laiką tarnavo apie 1 200 žmonių; Bubnys rašo, kad juose tarnavo apie 12 000 karių ir 250 karininkų.[22] Jie buvo pavaldūs vokiečiams. Apie batalionų steigimą ir veiklą rašo ir vokiečių istorikas Kurtas Stangas.[23] Pažymėtina, kad žurnalas *Karys* 1994 m. (Nr. 5–6), plačiai aprašydamas 25 lietuvių batalionų veiklą, apie getų sargybą ir dalyvavimą egzekucijose neužsimena nei žodžio.

---

20 Avrahm Tory, *op. cit.*, p. xxvi.

21 „Lietuvos kariai savisaugos batalionuose", *Lietuvos archyvas*, 1998, T. 11, p. 38–70.

22 Bubnys, *op. cit.*, p. 694.

23 Kurt Stang, *Kollaboration und Massenmord. Die litauische Hilfspolizei, das Rollkommando Hamann und die Ermordung der litauischen Juden*. Frankfurt/M: 1996.

Kauno forto egzekucijos vyko po vokiečių saugumo policijos vado SS Standartenfiurerio Karlo Jaegerio komanda. Šaudymus provincijose organizavo ir pravedė jo įsakymu SS Obersturmfiureris Joachimas Hamannas ir jo skrajojantis būrys (*Rollkomando*) ir Broniaus Norkaus lietuvių specialusis dalinys. Kurtas Stangas atskleidžia daug vertingų detalių apie Hamanno motorizuoto policijos būrio sudėtį, veikimo būdą ir ryšius su Norkaus būriu.[24] Hamannas savo disopozicijoj turėjo apie 40 vokiečių ir 60 Norkaus vyrų. Jie vyko iš miestelio į miestelį kas kelias dienas ar net padieniui. Į šaudymus paprastai važiuodavo keli vokiečiai lengvąja mašina, o lietuviai vienu ar dviem sunkvežimiais.[25] Grupė atvykdavo prieš pat egzekucijas ir vadovavo šaudymams. Visą kitą darbą atliko vietos policijos bei TDA vyrai, organizavo savivaldos organai. Keli kilometrai nuo miestelio būdavo iškasamos ir vėliau užkasamos duobės, žydai surenkami iš kelių vietovių į vieną vietą ir atvaromi prie duobių grupėmis. Iš jų būdavo tyčiojamasi, jų daiktai grobiami. Hamanno apskaičiavimu, liepos–spalio mėn. buvo sušaudyti nuo 60 iki 77 tūkstančių žydų (Lietuviai istorikai Stango veikale rado daug faktinių netikslumų, bet sutiko su pagrindinėm tezėm). Jau minėtoje 1941 m. gruodžio 1 d. slaptojoje ataskaitoje detaliai surašytos Hamanno būrio vyrų kartu su lietuviais partizanais nužudytų žmonių vietovės ir skaičiai, iš viso 137 346 žmonių—vyrų, moterų ir vaikų.[26]

Tyrinėtojui skaudu gilintis, kokių pažiūrų laikėsi įvairios lietuvių tautos grupuotės ir kiek tūkstančių lietu-

---

[24] Stang, *op. cit.*, p. 146–149.
[25] Stang, *op. cit.*, p. 158–165.
[26] Eidintas, *op. cit.*, p. 283–291.

vių dalyvavo vietiniuose pogromuose ir paruošiamuosiuose darbuose, grobiant turtą ir išniekinant žydus. Viskas buvo atlikta vietinių aktyvistų, baltaraiščių, vietinės policijos dalinių. Po šaudymų vykdavo išgertuvės, organizuotos žydų rūbų varžytinės. Kartais žydų turtą skirstė kunigai. Ar galima žodžiais aprašyti spardomų, mušamų ir varomų prie duobių žmonių siaubą? Iš įvairių aprašymų žinoma, kad buvo labai daug viešų pasityčiojimų, brutalumo, atviro sadizmo. Žydai buvo viešai niekinami, verčiami griauti sinagogas, moterys prieš mirtį išprievartaujamos. Net žmonių pasilinksminimui jie turėjo šokti ir dainuoti, nusirenginėti, bėginėti. Žydų likimas buvo ypatingai šiurpus, nes jų kankintojais tapo lietuviai, jų buvę kaimynai. Šiame kontekste atsirado išlikusių gyvų Lietuvos žydų 1947 m. rezoliucija, apkaltinusi lietuvius žydų genocidu. Tame pačiame kontekste 1943 m. spalį parašytas Judenrato vyresniojo, dr. Elchoneno Elkeso, dvasiškai iškankinto Kauno gete, „testamentas" savo vaikams, perspausdintas *Šiaurės Atėnuose*, kuriame lietuviai žudikai prakeikiami visiems amžiams. Poetas Geda, meistriškai išvertęs į lietuvių kalbą žydų biblinės poezijos šedevrą „Giesmių giesmė", savo prieraše prie Elkeso testamento 1995 m. gegužės 13 d. *Šiaurės Atėnuose* rašo: „Mes nesame sumokėję skolos. Tai kas, kad mes nežinojome esą skolingi. Tai kas, kad mes patys, mūsų tėvai ir seneliai nežudėme žydų. Mes esame tos tautos, kuri išaugino tiek budelių. Jaučiu tai savyje ir per save." Pažymėtina, kad šiandien nei Izraelis nei rimti atsakingi žydų politikai ir visuomenininkai visos lietuvių tautos nekaltina.

Jaunas lietuvių istorikas Arūnas Bubnys pateikė duomenis apie *Vilniaus Ypatingąjį* būrį, siautusį Paneriuose.

Šis būrys pradžioje turėjo apie 150 narių. Šaudyti imdavo apie 10–30 vyrų. Savisaugos batalionai varydavo ir saugodavo aukas ir padėdavo šaudant nužudyti didesnį skaičių.[27] 1941 m. liepos–lapkričio mėnesiais vien Paneriuose ir Vilniaus apygardos miesteliuose buvo sušaudyta apie 40 tūkstančių žydų. Kauno IX forte ir Panerių miške buvo sušaudyta daug tūkstančių žydų, atvežtų iš kitų kraštų.

Vilniaus apygardos saugumo policijos viršininkas buvo Aleksandras Lileikis. 1996 m. JAV federalinis teismas atėmė iš Lileikio pilietybę ir jam Lietuvoje buvo iškelta byla. Nors 1944 m. lietuvių Saugumas savo archyvus sunaikino, atsirado jam siustų Vilniaus apygardos viršininkų ataskaitų apie sėkmingą žydų gaudymą ir sušaudymą provincijose ir Lileikio pasirašyti įsakymai perduoti žydus vokiečių naikinimo būriams. Lietuvos generalinė prokuratūra Lileikį kaltino prisidėjus prie 75 žydų nužudymo, bet dėl ligos ir senatvės teismo procesas buvo atidedamas ir galiausiai visai sustabdytas, 2000 m. vėl atnaujintas. Lietuvoje ir JAV susidarė nemažas skaičius Lileikio užtarėjų. Lileikis net turėjo laiko parašyti knygą, nors tai implikavo, kad jis nebuvo bejėgis ligonis.[28] Lietuvos žiniasklaida reiškė užuojautą Lileikiui ir priekaištavo žydams dėl jų tariamo „kerštingumo" bejėgiam, ligotam seneliui. Aršus Lileikio užtarėjas buvo Amerikos lietuvis advokatas Povilas Žumbakis. 2000 m. rugsėjo 26 d. Lileikis mirė nesulaukęs nuosprendžio. Jo byla buvo nu-

---

27 Bubnys, *op. cit.*, taip pat žr. *Vokiečių okupuota Lietuva*, p. 272–273.

28 Aleksandras Lileikis, *Pažadinto laiko pėdsakais. Atsiminimai, dokumentai.* Vilnius: 2000.

traukta. Teismų užduotis yra nagrinėti ir atskleisti kaltinamo asmens veiklą plačiame kontekste, įtraukiant visas nusikaltimus supančias aplinkybes. Juridinius sprendimus daro teismai, ne privačių asmenų išankstiniai nusistatymai. Lileikis liko nei nuteistas, nei išteisintas. Dėl šio užsitesusio proceso JAV ir Europoje pasirodė šimtai straipsnių ir Lietuva neteko daug simpatijų. Dr. Stasio Šereikos laiškas iš Vokietijos išreiškia daugelio sąžiningų lietuvių reakciją: „Baimės ir gėdos jausmas suspaudė mano širdį, kai sužinojau, jog per paskutinius 10 metų, Lietuvai atgavus Nepriklausomybę, Lietuvoje nėra nubaustas nė vienas 1941–1944 metų žydų žudikas."[29] Užsienio reikalų ministerijos ambasadorius ypatingiems pavedimams, buvęs Lietuvos ambasadorius Vašingtone, istorijos daktaras Alfonsas Eidintas rašo, kad Lileikio byla pasiekė net JAV kongresą ir Valstybės departamentą. Eidintas padėtį įvertina taip: „Lėtas Lileikio bylos sprendimas Lietuvos įvaizdžiui JAV padarė neišmatuojamą žalą."[30] Tyčinis neveiklumas kėlė nepasitenkinimą JAV kongrese ir Valstybės departamente. Tokiu būdu formavosi Lietuvos kaip karo nusikaltėlius dengiančios šalies įvaizdis.[31] Gindama, globodama ir dangstanti įtarimą karo nusikaltėlį Lietuva pati sau susikūrė neigiamą tarptautinį įvaizdį.

1999 m. rugsėjo 23 d. išvakarėse Lietuvos televizija parengė specialią laidą, kurioje dalyvavo *Lietuvos ryto* redaktoriaus pavaduotojas Rimvydas Valatka, *7 Meno*

---

29 Stasys Šereika, „Tiesos apie save nesibijojimas", *Lietuvos Jeruzalė*, 1999, Nr. 7–8.

30 Eidintas, *op. cit.*, p. 226.

31 Eidintas, *op. cit.*, p. 224–228, 230.

Dienų redaktorius ir „Atminties namų" steigėjas Linas Vildžiūnas, Vytautas Toleikis ir kiti. Buvo paliestas ir teismų klausimas. Rimvydas Valatka taip reziumuoja:

> Ir teisėjai, ir teismai, ir politikai laukia, kad šie žmonės, kurie yra kaltinami, numirs. Bet tai pats baisiausias kelias, kurį mes pasirinkome, nes mirtis nei nuteis, nei išteisins (...) Susidaro įspūdis, kad žydšaudžių teismai—kažkokia duoklė žydams, o iš tikrųjų tai turėtų būti mums patiems pats svarbiausias dalykas. (...) Mano giliu įsitikinimu Lietuva ligi šiol nesuprato, kas buvo holokaustas, koks jis buvo Lietuvoje ir kokį vaidmenį šioje tragedijoje suvaidino Lietuvos žmonės... Tam tikra prasme Lietuva provincialėja, ir žmonių, galinčių ir norinčių atvirom akim žvelgti į šią temą Lietuvoje, sakyčiau, per mažai.[32]

Linas Vildžiūnas pabrėžė spaudoje įsigalėjusią nuostatą, kad viską darė vokiečiai:

> Ieškoma pateisinimų budeliams vien todėl, kad jie yra tautiečiai. Ta pozicija mane žeidžia asmeniškai... Vadinamų intelektualų antisemitinės intonacijos man kelia didžiausią nerimą. Turime ciniškų labai rafinuotų antisemitinių publikacijų, kurios orientuojasi į pasąmonę. Apskritai, Lietuva tapo nacionalistine valstybe, kur ima dominuoti nacionalizmo ideologija (...) tapom užsisklendusia etnocentristine visuomene. Jeigu mes nepajėgiame blaiviai žvelgti į savo istoriją, tai ar galime kurti pilietinę, šiuolaikišką demokratiją kitų demokratinių tautų tarpe?[33]

1941 m. spalio 15 d. *Einsatz* grupės „A" vadas SS Brigadefiureris ir policijos generolas Valteris Stahlekeris dažnai cituojamoje ir Niurnbergo teisme panaudotoje ataskaitoje nurodė, kad išvalant pabaltijį nuo komunistų ir

---

32 „Tiesos apie save nesibijojimas", *op. cit.*
33 „Tiesos apie save nesibijojimas", *op. cit.*

žydų darbą palengvino ir pagreitino vietinių partizanų ir savigynos dalinių dalyvavimas.[34] Tą patį teiginį kartoja savo ataskaitoje jam pavaldus vokiečių saugumo policijos vadas SS Standartenfiureris Karlas Jaegeris.[35] Po 1942 m. sausio 20 d. Berlyne patvirtinto „galutinio sprendimo" okupuotoje Lenkijoje Osvencimo ir Treblinkos stovyklose buvo pradėta steigti dujų kameras. Tuo metu didžioji dauguma Lietuvos žydų jau buvo sunaikinta.

Likę žydai buvo laikomi getuose ir dirbo karinės paskirties ir kitokius darbus. Vilniaus getas buvo visiškai likviduotas 1943 m. rugsėjo 23 d., Kauno getas 1944 m. pirmoje liepos pusėje. Paskutinius 6 000 žydų išvežė į Vokietijos ir Lenkijos mirties stovyklas. 1944 m. buvo likviduotas ir Šiaulių getas.

Kaltininkų skaičių tiksliai nustatyti trukdo kaltumo sąvokos, tikslaus kaltumo laipsnio apibrėžties problema. Nėra abejonės, kad masines žydų žudynes planavo ir organizavo Vokietijos organai, bet tai nesumažina lietuvių atsakomybės. Lietuvos žydų dauguma buvo nužudyta lietuvių, tapusių budeliais. Tiesiogių profesionalių žydšaudžių skaičių šiuo metu nustato ir tikslina Prezidento Adamkaus įsteigta Tarptautinė Komisija nacių ir sovietų nusikaltimams tirti. Istoriko Sužiedėlio apskaičiavimu, jų galėjo būti iki trijų tūkstančių.[36] Bet egzekucijom vykdyti reikėjo daugybės aukštesnių ir žemesnių pareigūnų, kurie uoliai vykdė įsakymus ir padėjo įgyvendinti žudynių

---

34 *Masinės žudynės Lietuvoje (1941–1944). Dokumentų rinkinys*, Vilnius: 1965, D. 1, p. 131–140; Vilnius: 1973, D. 2, p. 17–22; Eidintas, *op. cit.*, p. 169.

35 *Ibid.*

36 Tory, *op. cit.*

strategiją. Lietuviškų dalinių personalas buvo periodiškai atnaujinamas rotacijos būdu. Istorikas Sužiedėlis rašo, kad šis kolaboravimo klausimas bus vienas sunkiausių ir sudėtingiausių Lietuvos istorijos klausimų.[37] Tokių „eilinių" žmonių vienokio ir kitokio laipsnio talkininkavimas įvairiuose Europos kraštuose pradėtas gvildenti 1992 m., pasirodžius knygai *Ordinary Men* (Eiliniai žmonės).[38] Lietuvoje reikalą apsunkina, kad šiandien dar gyvi suinteresuoti anų laikų liudininkai ir asmenys, vienaip ar kitaip prisidėję prie tų šiurpių įvykių.

Tiek tarybinėje Lietuvoje, tiek emigracijoje senosios hitlerinės propagandos ir vidinės antisemitinės neapykantos palikimas 50 metų reiškėsi priešiškumu žydams. Vienur ir kitur šias nuotaikas stiprino tiesiogiai suinteresuoti asmenys. Šis skaudus ir painus klausimas, susijęs su sudėtingais nacionaliniais ir psichologiniais aspektais, buvo ilgam nustumtas į užmarštį. Jis nebuvo objektyviai nagrinėjamas nei Lietuvoje, nei emigracijoje.

Tarybinėje Lietuvoje, kaip ir visoje Tarybų Sąjungoje, visuomenę veikė oficialus stalinistinis antisemitizmas, tapęs neatsiejama valstybės politikos dalimi. Visoje Tarybų Sąjungoje po fizinės katastrofos per hitlerinę okupaciją, prasidėjo nauja žydų kultūrinė ir dvasinė tragedija. Nuo 1948 m. buvo uždarytos visos žydų kultūros institucijos, represuoti žymiausi žydų rašytojai ir meno bei mokslo žmonės. 1955–1957 m. Didžioji Vilniaus sinagoga buvo sulyginta su žeme. 1952 m. nugriautas Paneriuose žydų lėšomis 1945 m. pastatytas paminklas su užrašais žydų kalba. Jis buvo pakeistas nauju paminklėliu, skirtu

---

37 Tory, *op. cit.*, p. xxxiv.

38 Charles Browning, *Ordinary Men*, New York: 1992.

bevardžiams tarybiniams piliečiams. Po karo apie 250 nusikaltėlių buvo nuteisti mirčiai už „tarybinių piliečių žudymą". Visuose Lietuvos TSR išleistuose vadovėliuose apie žydus mažai užsimenama, o pati jų istorija daug metų visai nutylėta.[39]

Pokario emigracijos iš Lietuvos dauguma sudarė pirmuoju bolševikmečiu nukentėję asmenys, kurie aktyviai rėmė antikomunistinę veiklą. Tarp jų buvo daug sukilimo dalyvių, LV narių ir beveik visas buvęs LAFo štabas, atsivežęs antisemitinę galvoseną, tęsiamą Fronto bičiulių organizacijoje, pritraukus į ją jaunesnių narių. Emigrantų knygose ir atsiminimuose LV veikla buvo idealizuojama, birželio sukilimas, Brandiškausko žodžiais, „romantizuojamas".[40] Buvo sukurta lietuvių martirologija, skleidžianti klastotais skaičiais ir duomenimis paremtus teiginius apie žydų komunistų veiklą komunistų partijoje ir represiniuose NKVD–NKGB organuose. Bostono *Lietuvių enciklopedijoje* straipsnyje „Žydai" taip rašoma: „Sovietinėj okupacijoj 1940–41 m. žydai, turėję daugumą negausioje komunistų partijoje, [...] ir nemaža jų naudojosi nauja situacija, okupantui prievarta įvedant sovietinę santvarką."[41] Emigrantų lietuvių darbuose neigiama, kad Laikinoji Vyriausybė prisidėjusi prie žydų padėties bloginimo. Prieštaraujant istorinei tiesai, minėtame straipsnyje apie LV politiką rašoma: „Posėdžio dalyviai vieningai pasmerkė vokiečių elgesį ir nutarė visomis ga-

---

39 Alfonsas Eidintas, „Pirmas žydų–lietuvių istorikų dialogas", *Rytas*, 1990.XII.12.

40 "The June Uprising of 1941", *Lithuanian Historical Studies*, 1998, Nr. 3, p. 49–72.

41 „Žydai", *Lietuvių enciklopedija*, Boston, T. 35, p. 292.

limomis priemonėmis žydus gelbėti, nors visiems buvo aišku, kad mažai ką galėsią padėti..."[42] Toliau tame pačiame straipsnyje aiškinama: „Šiandien pasaulio žydų ir bolševikų okupuotos Lietuvos spaudoje lietuvių tautai neteisingai metami kaltinimai už žydų naikinimą Lietuvoj, o kad lietuviai, rizikuodami būti nubausti, gelbėjo žydus, tylima. Žydų šaudymą Lietuvoj vykdė patys vokiečiai naciai, pasitelkę vieną kitą ir lietuvių pakrikėlį, kai kuriuos lietuvius [...] ginklu vertė."[43] Panašaus žanro gynybine publicistika buvo tikimasi šį nemalonų klausimą išspręsti visiems laikams. Kitos interpretacijos buvo atmetamos kaip „komunistų" ar „žydų" propaganda. Išeivijoje, gyvenant laisvame pasaulyje, ilgus dešimtmečius nebuvo paruošta rimtų objektyvių mokslinių studijų, pagrįstų archyviniais duomenimis.

Vakaruose holokaustas ir su juo surišti procesai nagrinėjami mažiausiai nuo septintojo dešimtmečio pradžios. Jau seniai pripažinta, kad genocidas buvo Europos vakarietiškos civilizacijos reiškinys ir barbariška jo istorija tapo skaudžia mūsų istorijos problema. Vakarų valstybėse prabyla visuomeninė sąžinė ir vyksta sąžinės apsivalymo procesai. Neseniai Vokietijoje, Prancūzijoje, Anglijoje, Italijoje, Slovakijoje, Švedijoje ir Lenkijoje paskelbtos valstybinės Atminimo dienos, skirtos žydų genocido aukoms pagerbti. Šveicarijos vadovybė atsiprašė už tai, kad Šveicarija karo metu nesuteikė Vokietijos žydams prieglobsčio, nesudarė jiems sąlygų išsigelbėti iš mirties pavojaus ir Šveicarijos bankai gražino neteisėtai pasisavintus žydų indėlius. Berlyne neseniai atsidarė naujai įkurtas

---

42 *Ibid.*, p. 293.
43 *Ibid.*

Holokausto muziejus. JAV sostinėje didingas Holokausto katastrofos muziejus veikia jau seniai ir yra gausiai lankomas ir eilinių žmonių, ir valstybių veikėjų. Vis labiau suvokiama, kad toji nematyto mąsto vienos tautos žūties tragedija tapo šiurpiu šešėliu, krentančiu ant visos šiuolaikinės vakarų civilizacijos.

Lietuvai atgavus nepriklausomybę 1990 m., plačioji lietuvių visuomenė Lietuvoje ir išeivijoje susidūrė su holokausto problema tam visai nepasiruošusi. Net pats holokausto terminas ir jo sąvoka buvo mažai žinomi. Tai buvo būdinga ne tik Lietuvai, bet ir visoms kitoms pokomunistinėms šalims. Komunistinei santvarkai subyrėjus, Lietuvos istorikai skubėjo dokumentuoti savo netektis, o žydų genocidas buvo atidėtas dar dešimčiai metų. Neišspręsti klausimai, nustumti į užmarštį, paliko traumuojantį poveikį tiek žydams, tiek lietuviams. Jie iškilo visu aštrumu tik dabar, praėjus 50 metų. Juos spręsti tenka naujai atkurtai nepriklausomai valstybei ir naujoms kartoms, gimusioms ir augusioms po karo ar dar vėliau. Šiandien istorinio įvertinimo ir lietuvių atsakomybės klausimas tapo viešos ir neviešos diskusijos objektu, karšta visuomenine polemika ne tik tarp žydų, bet ir tarp lietuvių.

Lietuvoje buvo ir yra dorų kultūros veikėjų, mokslininkų, žurnalistų ir paprastų žmonių, kurie suprato, kad holokaustas visų pirma yra žydų tautos tragedija, bet ne vien tik jos. Jie troško ir trokšta istorinės tiesos bei tautos sąžinės apsivalymo ir neslepia noro gerinti ir stiprinti abipusius lietuvių ir žydų santykius. Istorikas Vytautas Berenis 2000 m. rašo *Šiaurės Atėnuose*:

> Dar prieš keletą metų rašyti apie tai Lietuvoje buvo drąsu, nes mitologizuota tautinio pariotizmo retorika užgoždavo, o kai kada net atvirai ar slaptai atakuodavo tuos istorikus ar publicistus, kurie pamėgindavo net iškelti žydų masinių žudynių priežastis. Aišku, kurį laiką efektyviai funkcionavo išeivijos naujų ir naujausių laikų Lietuvos istorijos interpretacijos. (...) Neabejoju, kad šis istorinis ir politinis slenkstis bus peržengtas, kaip atsitiko su lenkais.[44]

1989 m. vadinamosios TSRS persitvarkymo politikos metu savaitraštyje *Literatūra ir menas* buvęs disidentas poetas Tomas Venclova 1989 m. vasario 18 d. perspausdino straipsnį „Žydai ir lietuviai", kuris pirmą kartą buvo publikuotas 1975 m. JAV Atviro žodžio mėnraštyje *Akiračiai*. Tai neatsitiktinai įvyko prieš pat naujai susikūrusios Lietuvos žydų kultūros draugijos steigiamąjį susirinkimą, įvykusį tų metų kovo 5 d. 1990 m. sausio 13 d. laikraštis *Kauno diena* išspausdino kito žymaus disidento Antano Terlecko straipsnį „Dar kartą apie žydus ir lietuvius". Papildydami vienas kitą, abu autoriai ragino pripažinti tiesą be vidinės cenzūros ir tautinių kompleksų.*

Labai svarbus žydų ir lietuvių visuomenėm buvo Sąjūdžio pirmininko Vytauto Landsbergio dalyvavimas Steigiamajame Lietuvos žydų kultūros draugijos susirinkime ir jo pareiškimas Sąjūdžio vardu. Landsbergis pabrėžė teigiamą žydų bendruomenės vaidmenį kuriant ir plėtojant Lietuvos Respubliką ir 1941 m. nepateisinamą

---

44 „Faktų kalba ir interpretacijos", *Šiaurės Atėnai*, 2000 birželio 24.

* *Red. prierašas:* Čia taip pat reikėtų painėti ir Juliaus Šmulkščio straipsnį „Mitai ir Lietuvos laisvinimas"; *Metmenys*, Nr. 11. 1966 m.

smurtą prieš žydų tautą, kuriame, deja, dalyvavo ir lietuviai: „Mes niekada nesutiksime su antisemitiniais teiginiais, esą žydai kaip tauta kada nors linkėjo blogo arba kenkė Lietuvai." Tautos vardu Sąjūdžio tarybos nariai prašė atleidimo. Ta proga buvo paprašyta nekaltinti visos tautos. Susirinkimo proga Laimonas Noreika paskaitė Lietuvos kūrybinių sąjungų pareiškimą: „Dar ne kartą bus klausiama, kodėl taip atsitiko, kodėl lietuvis pakėlė ranką prieš žydą? (...) Liks nepanaikintas kaltės jausmas."

Apibendrinant, norime pabrėžti, kad 1989–1992 m. Lietuvai atgavus nepriklausomybę aukščiausieji Lietuvos Respublikos organai ir šalies vadovai aiškiai, viešai ir be išlygų pripažino ir pasmerkė lietuvių dalyvavimą žydų genocide, išsakė apgailos žodžius. Sąjūdžio veikloje aktyviai dalyvavo ir žydai Grigorijus Kanovičius ir Emanuelis Zingeris. Rašytojas Grigorijus Kanovičius buvo išrinktas TSRS aukščiausios tarybos deputatu, o 1990 m. vasarį Lietuvos žydų kultūros draugijos pirmininkas Emanuelis Zingeris buvo išrinktas Lietuvos seimo deputatu ir kiek vėliau Užsienio reikalų komisijos pirmininku. 1990 m. naujai išrinktas Steigiamasis seimas lietuvių tautos vardu pareiškė, kad žydų genocido vykdytojai be išlygų smerkiami ir jų nusikaltimams nėra baudžiamojo persekiojimo senaties terminų. Vėliau buvo priimta Konstitucija, garantuojanti mažumų teises. 1991 m. rugsėjo 4 d. Izraelio valstybė pripažino Lietuvą.

1991 m. įvyko Lietuvos žydų bendruomenės steigiamoji konferencija. Bendruomenė atliko didelį darbą kartu su Valstybiniu žydų muziejumi ir savivaldybėmis, siekdama išsaugoti žydų kultūrinį paveldą, sutvarkyti kapines, ženklinti žudynių vietas paminkliniais akme-

nimis, pagyvinti kultūrinį ir religinį gyvenimą ir knygų spausdinimą. 1991 m., atidengiant naują Panerių paminklą, ministras pirmininkas Gediminas Vagnorius pasakė kalbą, oficialiai atsiprašydamas už lietuvius, pakėlusius ginklą prieš žydus. 1994 m. rugsėjo 22 d. premjeras A. Šleževičius viešai pripažino, kad genocide dalyvavo daugiau nei „šimtas lietuvių". 1994 m. spauda pranešė, kad Lietuvos vyriausybė imasi atsakomybės už žudikų persekiojimą ir siekia teisiškai įvertinti jų nusikaltimus ir atsiriboti nuo nusikaltusiųjų.

Deja, valstybininkų pastangos nerado atgarsio visuomenėje. Tuo pačiu laikotarpiu Lietuvos spaudoje prasidėjo pikta kampanija, kartojanti senus kaltinimus, kad žydai savo tariamai pragaištingu darbu padėjo įvesti ir išlaikyti 1940 m. tarybų valdžią. Pasiremiant „dviejų genocidų" nuostata, buvo bandoma pateisinti budelių darbą ir reikalaujama, kad žydai prisiimtų kaltę už lietuvių tautos genocidą, kitaip sakant, kaltė buvo suverčiama aukai. Panašūs argumentai buvo kartojami išeivijos žiniasklaidoje.

1990 m. Kanados lietuvių savaitraštis *Tėviškės žiburiai* pradėjo spausdinti panašaus žanro straipsnius vadinamo „Lietuvių-žydų dialogo" vardu. Į juos atsiliepė profesorė Gražina Slavėnienė iš Buffalo (JAV) universiteto:

> Ar žydų žudynių žvėriškumui matyti būtinos žydų akys? Ar lietuvių akys jų nemato? Priekaištaujam žydams už jų neatlaidumą, bet ar esame patys atlaidūs? (...) Neigiame, kas nebepaneigiama, teisiname, ko negalima pateisinti. (...) Taip tampriai surišome savo tragediją su

žydų tragedija, kad nebepajėgiame vienos nuo kitos atskirti ir toliau vedame „sąskaitų suvedinėjimo" politiką.[45]

Minėtas dialogas užsibaigė.

1992 m. Vilniaus universiteto profesorius Arnoldas Piročkinas publikavo straipsnį, kuriame pabrėžiama, kad lietuviai dar vis nesupranta tikrojo savo nusikaltimų mąsto:

> Sužvėrėję žmonės yra kiekvienos tautos nelaimė. Jų nedaug, bet jie užtraukia tautai didžiausią gėdą. (...) Esu įsitikinęs, kad lietuvių tauta, dvasiškai bręsdama, vis labiau susidurs su šios kaltės problema. (...) Būsimosios kartos, gal net kartų kartos, svarstys iš tos tragedijos kylančias problemas. Tačiau jų sprendimo neatidėkime vien mūsų palikuonims, nes tai svarbu mums patiems, jei norime, atsikratę visokių kompleksų, sukurti būsimoms kartoms padoraus gyvenimo prielaidas.[46]

Ypatingos svarbos buvo 1991 m. Amerikos lietuvių istoriko Sauliaus Sužiedėlio straipsnis paskelbtas *Akiračiuose*, kuriame atidengiami istorijos nutylėjimai bei falsifikavimai LAFo ir Laikinosios vyriausybės narių raštuose.[47] Holokausto penkiasdešimtmečio proga Sužiedėlis šią temą nagrinėjo *Metmenyse*.[48] Sužiedėlis pateikė sektiną

---

45 M. G. Slavėnienė, „Kauno įvykiai žydų ir lietuvių akimis", *Tėviškės žiburiai*, 1990 birželio 19 d., t.p. atspausdinta Saros Ginaitės minėtoje knygoje *Žydų tautos tragedijos Lietuvoje pradžia, op. cit.*, p. 37.

46 Arnoldas Piročkinas, „Kur tikroji žydų tragedijos esmė?", *Tiesa*, 1992.IX.23.

47 Saulius Sužiedėlis, „1941 m. Sukilimo baltosios dėmės" *Akiračiai*, 1991, Nr. 9, 10; 1992, Nr. 1.

48 „Penkiasdešimčiui metų praėjus: Lietuvių tautos sukilimo ir Laikinosios vyriausybės istorijos interpretacijų disonansai", *Metmenys*, 1991, Nr. 61, p. 149–172.

pavyzdį jauniems istorikams Lietuvoje tyrinėti įvykius be iškreipimų ir pagražinimų.

1993 m. spalio 11–16 d. Vilniaus Valstybinis žydų Gaono muziejus Vilniaus geto likvidavimo penkiasdešimtmečio paminėjimui suruošė tarptautinę konferenciją „Atminties dienos". Konferencijoje pirmą kartą susitiko grupė žydų ir lietuvių mokslininkų, o pranešimai lietuvių ir anglų kalbomis buvo paskelbti Muziejaus leidinyje.[49]

1993 m. istorikas Liudas Truska savaitraštyje *Literatūra ir menas* paskelbė straipsnį „Lietuviai ir žydai. Apie vieną gajų mitą", kuriame parodė, kad daugelis spaudoje minimų faktų ir duomenų yra mitai, neatitinkantys tikrovės: „Deja, beveik visa, kas iki šiol parašyta apie lietuvių ir žydų santykius, yra ne mokslas, o publicistika. [...] joje mažai faktų, o daug emocijų, išankstinio nusistatymo, stereotipų."[50]

Truska pabrėžia, kad žydų bendruomenė buvo „pati lojaliausia" Lietuvos mažuma ir kad „žydo kagebisto" įvaizdis yra nepagrįstas, kaip ir „lietuvio žydšaudžio."[51]

1995 m. vasario 15 d. Lietuvos Seimas priėmė įstatymą, smerkiantį rasizmo, ksenofobijos, antisemitizmo ir netolerancijos apraiškas. 1995 m. vasario 28–kovo 2 d. įvyko Prezidento Algirdo Brazausko oficialus vizitas į Izraelį ir jo istoriškai svarbi kalba Knesete: „Lenkiu galvą [...] prašau jūsų atleidimo už lietuvius, kurie negailestin-

---

49 *Days of Memory International Conference in Commemoration of the 50th Anniversary of the Liquidation of the Vilnius Ghetto, October 11–16, 1993.* ed. Emanuelis Zingeris, Vilnius: 1995.

50 Liūdas Truska, „Lietuviai ir žydai. Apie vieną gajų mitą", *Literatūra ir menas*, 1993 balandžio 24.

51 Liūdas Truska, „Ar žydai nusikalto Lietuvai?", *Akiračiai*, 1998, Nr. 5.

gai žudė žydus [...] Žydų katastrofa buvo ir Lietuvos nelaimė. Nepakanka atsiprašyti—reikia nuolat įsisąmoninti, kas įvyko, tai mūsų pačių kelias į civilizuotą Europos valstybių pasaulį..."[52]

Brazausko atgailos ir atsiprašymo žodžius krašto politikai ir kultūrininkai įvertino nevienodai. Vieni laikė juos politiškai būtinu žingsniu, kiti išmintingu bei drąsiu poelgiu, treti priekaištavo, kad tai nepateisinamas „valstybinis ir tautinis nusižeminimas" ir „svetimo diktato" priėmimas, išskirtinis dėmesys žydams, neįvertinant lietuvių nuostolių. Prezidentui priekaištauta, kodėl jis nepareikalavęs Izraelio atsiprašymo. Šias pažiūras išsakė nemažas skaičius lietuvių kultūrininkų ir mokslo žmonių. Plataus atgarsio susilaukė rašytojo Jono Mikelinsko, „Valstiečių laikraščio" bendradarbio, rafinuotai antisemitinis straipsnis „Teisė likti nesuprastam. Jie ir mes," žurnale *Metai*.[53] Didžiosios daugumos nesuprastas liko Tomo Venclovos įspėjimas, kad vienintelis būdas pakelti tarptautinį Lietuvos prestižą yra ne nesibaigiančiais pasiteisinimais, o viešu prisipažinimu: „Netvirtinti, kad visas pasaulis prieš mus susimokė, paveiktas komunistinės propagandos ir tarptautinės žydijos."[54] Žiniasklaidoje buvo tiek daug nepasitenkinimo, kad Brazauskas buvo priverstas teisintis per televiziją. Galima sakyti, kad jis at-

---

52 Žr. *Diena*, 1995 kovo 4; Algirdas Brazauskas, *Penkeri Prezidento metai. Įvykiai, prisiminimai, mintys*, Vilnius: 2000, p. 428.

53 Eidintas, *op. cit.*, p. 527–587.

54 Tomas Venclova, „Nereikia manyti, kad visuomet esame teisūs", *Lietuvos rytas*, 1993 liepos 14.

siprašė per anksti ta prasme, kad Lietuvos visuomenė buvo tam dar absoliučiai neparuošta.[55]

Prezidento Brazausko vizitas parodė, kad plačioji lietuvių visuomenė nebuvo susipažinusi su Vakarų istoriografija ir nesuvokė, kad Vakaruose istorinė pažiūra į holokaustą jau seniai tapo visos žmonijos doros ir sąžinės rodikliu. Lietuvių nuotaikas taikliai perduoda A. Eidintas: „Ko tie žydai iš mūsų nori—klausia ne vienas tautietis skaitydamas Simono Wiesenthalio centro atstovų pareiškimus dėl lietuvių, įtariamų karo nusikaltimais. Juk jau ne kartą žydų atsiprašyta, pagerbta. [...] Kodėl reikia apie tai kalbėti?"[56] Bendra spaudos nuostata, kad holokaustas yra primestas Lietuvai, kad istorinių šaltinių ir faktų atskleidimas—tai pataikavimas ar nuolaidžiavimas žydams, savo tautos juodinimas, lyg tai būtų negirdėta, nežinoma naujiena. Kalbant Eidinto žodžiais, „...tie duomenys seniai nebe paslaptis Vakaruose. Žydų žudynės detaliai ir dokumentuotai aprašytos užsienyje [...] visi nacių archyvai seniai išstudijuoti, atviri skaitytojams, išleistos monografijos, šimtai memuarų tomų.[57] Deja, gana platūs lietuvių inteligentijos sluoksniai jų neskaito, net nėra susipažinę su Lietuvos žydų prisiminimais ir memuarais.

Nauja ir labai svarbi sritis yra regioniniai tyrimai. Jie padeda nustatyti Holokausto eigą provincijose ir padeda sudaryti žydšaudžių socialinį ir psichologinį vaizdą. Kilnų darbą atliko žurnalistas Rimantas Vanagas, kruopščiai surinkęs Lietuvoje ir Izraelyje medžiagą ir pateikęs širdį

---

55 Eidintas, *op. cit.*, p. 255.
56 Eidintas, *op. cit.*, p. 107.
57 Eidintas, *op. cit.*, p. 107.

verianti aprašymą, kaip lietuvių policininkai žvėriškai iššudė 2 000 Anykščių žydų bendruomenę. Tarp sušaudytų buvo miesto gyventojus gydęs gerbiamas gydytojas dr. Ginzburgas.[58] Publicistas Antanas Salynas spaudoje aprašė, kaip vietiniai baudikai sunaikino seną Jurbarko 1 800 žydų bendruomenę. Ta proga buvo sunaikintas architektūros šedevras, drožtinio meno kūrinys, 1790 m. pastatyta medinė sinagoga. Jurbarke tik pirmą akciją vykdė vokiečiai. Mažųjų getų likimą išstudijavo ir dokumentavo jaunas istorikas Arūnas Bubnys.[59] Alfonsas Vaišvila aprašė Šiluvos žudynes. Liudytojų straipsniai patvirtina lietuvių ir lietuviškų organizacijų aktyvų dalyvavimą. Vokiečiai duodavo įsakymus, bet bent iš pradžių patys nešaudė. Akcijas atlikdavo vietiniai būriai. Žydų laikraštis *Lietuvos Jeruzalė* 1999 m. balandžio mėn. rašo, kad Butrimonyse 1941 m. buvo nužudytos 56 jaunos mergaitės, prieš tai laikytos pasilinksminimui ir išprievartautos. Alytaus rajono savivaldybės kultūros skyriaus pastangomis jų atminimui buvo 1999 m. atidengta paminklinė lenta. Iš anksčiau ten gyvenusių 600 žydų neliko nei vieno. 1999 m. specialioje laidoje apie holokaustą Vytautas Toleikis apibendrina:

> Aš juntu iš mokytojų auditorijų tokį niurnėjimą, kad čia viskas buvo gerai, ir staiga dabar tuos senukus siunčia į Lietuvą teisti. Kuriamas naujas mitas, kad žydai ištroškę šitų senukų kraujo (...) Žydai nori teisingumo—kad būtų nagrinėjama byla, ir būtų nustatyta, kas ir kiek iš tiesų kolaboravo. Mano Mama iš kaimo. Ji puikiai prisimena, kas

---

58 Rimantas Vanagas, *Nenusigręžk nuo savęs*, Vilnius: 1995.

59 „Mažieji Lietuvos žydų getai ir laikinos izoliavimo stovyklos 1941–1943 metais", *Lietuvos Istorijos Metraštis: 1999 m.*, Vilnius: 2000, p. 151–179.

darėsi karo metais. Kiekvienas miestelio žmogus prisimena, kas šaudė (...) žino pavardes. Paprastas žmogus ne be reikalo sugalvojo „žydšaudžio" terminą. Mažuose miesteliuose visus žydus iš esmės šaudė lietuviai. (...) bet mes nenorime nieko girdėti todėl, kad kai kieno namuose dar išlikusios prisigrobtos žydų lėkštės, o kai kieno giminaitis buvo žydšaudis. Holokaustas iš tikrųjų yra be galo gyvas.[60]

Blaiviai žiūrint, atgailos žodžiai yra didelis dorovinis humaniškosios lietuvių visuomenės dalies pasiekimas, bet tai nei lietuvių pralaimėjimas nei žydų tautos laimėjimas. Izraelis Lempertas rašo *Lietuvos Jeruzalėj*, kad oficialūs žodžiai nedaug reiškia, jei jie sakomi be įsitikinimo ir lieka formalus žingsnis, o ne sistemingo šviečiamojo darbo pradžia.[61] Nei vienas žydų politikas ar svarbesnis visuomenės veikėjas nekaltina lietuvių tautos ir nereikalauja atsiprašymo. Lietuvos žydų bendruomenė siekia gerų santykių su lietuviais ir principingai priešinasi mėginimams kaltinti visą lietuvių tautą ar suversti jai visą atsakomybę. Tą pakartotinai pabrėžė jos pirmininkas dr. Simonas Alperavičius. Žydų bendruomenė siekia suprantamų dalykų: kad holokauste dalyvavę asmenys turi būti teisingai nubausti, nereabilituojami, kad Lietuva laikytųsi pasirašytų konvencijų ir kitų tarptautinių įsipareigojimų, ir kad būtų atstatytas istorinis teisingumas. Lempertas tęsia: „Man, kaip žydui, labai reikia aiškumo. Turiu žinoti, kur gyvenu. Man labai rūpi dabartinė Lietuva. Ką ji padarys

---

60 Vytautas Toleikis, „Tiesos apie save nebijojimas", *Lietuvos Jeruzalė*, 1999, Nr. 7–8.

61 Izraelis Lempertas, „Užtenka atsiprašymų, reikia realių veiksmų", *Lietuvos Jeruzalė*, 2000 balandis, Nr. 3–4.

su tais žmonėmis? Ar vieną kartą bus atsakyta į tą klausimą?"[62]

Istorinis teisingumas reikalauja, kad būtų pateiktas objektyviai teisingas vaizdas apie istorinius mitus. Lietuviai įsitikinę, kad sovietmečiu tik lietuviai politiškai nukentėjo. Sąmoningai nutylima, kad suėmimai ir trėmimai palietė ir lietuvius, ir žydus, ir kad deportuotų žydų skaičius buvo neproporcingai didesnis. Žymus išeivijos istorikas Zenonas Ivinskis savo straipsnyje nepagrįstai ir klaidinančiai teigia, kad buvo išvežtos „pora šimtų" žydų šeimų.[63] Tikrovėj buvo mažiausiai keli tūkstančiai žydų.

Politinės represijos ir deportacijų politika iš karto palietė turtingesnių žydų sluoksnį, vadinamus išnaudotojus, taip pat kontrrevoliucinius sionistus ir bundistus. Sovietmečiu viskas buvo suvalstybinta—visa žydų pramonė, prekyba, bankai, įmonės, transportas, privatūs namai. Prekybininkai, gydytojai, advokatai, inžinieriai ir kiti laisvųjų profesijų tarnautojai neteko darbo. Verslo žmonės neteko indėlių. Visos be išimties žydų politinės, religinės, kultūros, švietimo, socialinės pagalbos ir labdaros organizacijos buvo uždarytos. Kauno Slabados Ješivos pastatas buvo perduotas siuvimo fabrikui. Žydų šventės buvo uždraustos. Uždaryti visi laikraščiai, išskyrus komunistų. Gyvybinį nuostolį patyrė aktyvios žydų religinės ir kultūrinės jėgos, švietimas ir kultūra. Sovietai uždraudė svarbiausią ir didžiausią žydų kultūros

---

62 Izraelis Lempertas, „Tiesos apie save nebijojimas", *Lietuvos Jeruzalė*, 1999, Nr. 7–8.

63 „Lietuvos žydai istorijos šviesoje", *Aidai*, Čikaga, 1971, Nr. 10.

ir švietimo atsaką—hebrajų kalbą. Buvo uždraustos hebrajų kalbos mokyklos. Prasidėjo mokslo instituto JIVO likvidavimo procesas. Saugumo organai konfiskavo instituto knygas, laikraščius ir atsišaukimus. Jie buvo įvertinti kaip kontrrevoliuciniai.

Pateiksime ištraukas iš mažai žinomo slapto 1941 m. kovo 29 d. Lietuvos TSR valstybės saugumo komisariato NKGB vadovo Piotro Gladkovo dvidešimties puslapių pranešimo (rusų kalba) Maskvos vadovybei apie žydų nacionalistų ir apie žydų organizacijų kontrrevoliucinę veiklą. Dokumente nurodoma, kad žydų religinių ir sionistinių organizacijų veikėjai Vilniuje ir Kaune varo antitarybinę agitaciją, ragina žydus likti ištikimais savo tikybai ir nacionalinėm tradicijom, žiūri į Tarybų valdžios gyvavimą Lietuvoj, kaip į laikiną reiškinį, su kuriuo reikia vesti kovą. „Tikyba amžina, o Tarybų valdžia laikinas, praeinamas reiškinys".

Pranešime pažymėtas dešinės sionistinės Beitar organizacijos ir kairiųjų partinių organizacijų Hasomer hacoir ir kitų aktyvistų pastangos vykdyti nelegalią veiklą, išsaugoti savo vadovus nuo suėmimo, palaikyti ryšius su užsieniu ir tęsti kontrrevoliucinę veiklą panaudojant sinagogas ir religines mokyklas—ješivas. Pranešime rašoma, kad NKGB 1940 m. pabaigoje smogė „stiprų operatyvų smūgį" aktyviausiai ir vadovaujančiai jų daliai, ir buvo suimti 89 sionistai ir bundistai. 1941 m. kovo mėnesį buvo tęsiama paimtų įskaiton 1 423 žydų politinių partijų ir religinių organizacijų vadovų ir aktyvistų sekimas.[64] Šitie

[64] Lietuvos Ypatingasis archyvas (buvęs LTSR KGB archyvas), fondas K-1, aplankas 10, byla 4, lapai 179–198.

asmenys sudarė didelę 1941 m. birželį suimtų ir į Sibirą ištremtų žydų dalį.

Lietuvių visuomenė įsitikinusi, kad tarybų valdžia pirmu sovietmečio metu buvo „žydų valdžia", kad visur vyravo žydai. Išeivijos istoriko Zenono Ivinskio žodžiais, žydai „sulindo" į valstybės aparatą.[65] Mykolas Biržiška rašo, jog žydai „užgrobė" ir „aplipo" svarbiausias pozicijas valstybės aparate. „Žydų amatininkams, krautuvių tarnautojams, moksleiviams partiją aplipus (...) žydai ėmė (...) rėksmingai (...) reklamuoti (...) naują tvarką, tuo sukeldami lietuvius prieš žydus."[66] Kai kurie istorikai net dabar sąmoningai nemini, kad absoliučia dauguma valstybinio aparato vadovų sudarė patys lietuviai. Nesakoma ir to, kad susidarė visiškai nauja padėtis, kuri negalėjo būti neskausminga.

Tarybinėje Lietuvoje buvo išplėstos žydų pilietinės teisės ir žydai įgijo galimybę lygiateisiškai plačiau dalyvauti bendrame krašto gyvenime ir Lietuvos kultūrinėje veikloje, kurioje anksčiau negalėjo dalyvauti. Istoriškai žiūrint, žydų įtraukimas į valstybės aparato veiklą buvo labai sudėtingas procesas. Žydai Lietuvos Respublikos laikais nebuvo priimami dirbti jokiose valstybinėse civilinėse ir karinėse įstaigose bei įmonėse. Jie su pasitenkinimu sutiko Justo Paleckio pareiškimą 1940 m. vasarą, kad naujoji vyriausybė kviečia visus piliečius, nežiūrint į jų tautybę ar tikybą, jungtis į bendrą darbą. Po 20 metų pertraukos į naują seimą buvo išrinkti keturi žydų atsto-

---

65 Zenonas Ivinskis, „Lietuvos žydai istorijos šviesoje", *op. cit.*, p. 28.

66 *Lietuvių tautos kelias į naująjį gyvenimą*, Los Angeles, 1952,T. 1, p. 43–44.

vai. Dažnam lietuviui, nepratusiam matyti žydų valstybinėse įstaigose, ten sutikti žydą buvo neįprasta, ir į tai buvo žiūrima neigiamai. Buvo daug lietuvių, kuriems tautinių ir psichologinių požiūriu žydų veikla valstybės istaigose ir imonėse apskritai buvo nepriimtina.

Valstybiniame ir ūkio aparate buvo įdarbinta ir nemažai nepartinių žydų specialistų. Žydai papastai neturėjo žemės, kuri galėtų juos maitinti. Sovietizacija sugriovė visas senas ūkines pozicijas ir materialųjį gyvenimo pamatą. Sugriuvus privačiam sektoriui, daugumai žydų neliko kur dirbti ir jie siekė įsidarbinti valstybiniuose organuose. Kvalifikuotų specialistų trūko, tad jiems buvo leista dirbti darbininkais, meistrais, inžinieriais ir tarnautojais valstybės įmonėse. Didelę dalį iš 13 tūkstančių verslo kooperacijos artelių narių sudarė amatininkai žydai. Daugeliui lietuvių buvo sunku sutikti, kad žydai gali dirbti ten, kur jų anksčiau nebuvo. Vyko konkurencija dėl darbo vietų. Žvelgiant plačiau, reikia pasakyti, kad normaliai išsivysčiusiose demokratinėse valstybėse žydai yra krašto piliečiai, jie visur gali dalyvauti ir prisideda prie krašto gerovės kūrimo, prie šalies laimėjimų. Lietuvos Respublikoje buvo kitaip.

Apskritai žydų Lietuvoje 1939 m. padaugėjo. Gražintame Vilniuje buvo 60 tūkstančiai žydų. Baltarusija perdavė Lietuvai kai kurias Vilniaus krašto vietoves su 11 tūkstančių žydų. Dar prisidėjo tūkstančiai pabėgėlių iš Lenkijos. Visame gražintame Vilniaus krašte jų buvo apie 90 000. Padaugėjo žydų moksleivių ir studentų. Žydų procentas išaugo iki 8–8,5.

Po 20-ties metų pertraukos žydai buvo įtraukti į respublikinius ir vietinius valdymo organus, tarp jų ir į vi-

daus reikalų ir valstybės saugumo žinybas. Didžiausia lietuvių neapykantos priežastis susijusi su žydų komunistų dominavimu komunistų partijoje ir vadinamuosiuose specskyriuose. Nebandome menkinti žydų dalyvavimo komunistų partijoje. Pirmaisiais okupacijos mėnesiais daug žydų aktyviai siekė jungtis į anksčiau uždraustą partiją. Daug buvo komjaunuolių. Jų procentas Kaune buvo neproporcingai didelis. Bet jau 1940 m. pabaigoje buvo pradėta mažinti žydų skaičių komunistų partijoje ir riboti naujai priimamų žydų skaičių. Vykdant LKP valymą, apie 500 buvusių pogrindininkų nebegavo partijos nario bilietų dėl neproletarinės socialinės kilmės ir padėties, ankstesnio buvimo sionistinėse ar kitose kontrrevoliucinėse organizacijose. Į svarbiausius organus buvo skiriami iš Maksvos atsiųsti nomenklatūriniai darbuotojai. LKP liko maža sektantiška užsiskleidusi partija, kuri 1940–1941 m. mažai priėmė naujų narių.

1996 m. L. Truska paskelbė savo tyrimą apie Lietuvos valdžios įstaigų rusifikavimą 1940–1941 m. Autentišku LKP CK archyvų dokumentų pagrindu Truskos tyrimai rodo, kad 1941 m. birželį iš 4 703 komunistų žydų buvo 593 (12,6%). Dauguma partinio, valstybinio valdžios ir valdymo, vidaus reikalų ir valstybės saugumo aparato darbuotojų centre ir vietose sudarė lietuviai ir rusai; žydų tarp jų buvo palyginti nedaug. Tarp 54 miestų ir apskričių vykdomųjų komitetų pirmininkų ir jų pavaduotojų žydų nebuvo nė vieno. Tarp 44 miestų ir apskričių NKVD skyrių viršininkų ir jų pavaduotojų žydų buvo 2 (5,5%). Tarp jų 279 sekretorių ir skyriaus vedėjų žydų buvo 17 (6%). Tarp NKVD (liaudies komisariato) 283 atsakomingų darbuotojų žydų buvo 20 (7%); tarp NKGB

(saugumo komisariato) 288 atsakingų darbuotojų žydų buvo 36 (13%). Liudo Truskos analizė parodo, kad sovietinė valdžia neprotegavo žydų.[67] Nedaug žydų buvo priimta į naująjį respublikos ir vietinį valdymo aparatą. Visur dominavo įdarbinti svarbiausiuose postuose tūkstančiai rusų, baltarusių, ukrainiečių. „Vykdant sovietinę kadrų politiką" buvo įdiegta sistema—viršininkas lietuvis, jo pavaduotojas dažniausiai iš Maskvos atsiųstas darbuotojas rusas.[68]

Truskos duomenimis visose valstybinėse Saugumo ir Vidaus reikalų liaudies komisariatų padaliniuose dirbo 5 044 darbuotojai. Visišką daugumą naujai paskirtos valstybinės ir vietinės valdžios pareigūnų sudarė lietuviai komunistai. NKVD/NKGB organuose dirbo 918 komunistai. Žydų tarp jų buvo 70 (7,6). Apibendrinant galima pasakyti kad 1941 m. birželio mėn. partinėse įstaigose dirbo 116 žydų, valdžios—34, NKVD/NKGB—70, teisėtvarkos 10, masinės informacijos—26, ūkio ir kultūros įmonėse ir įstaigose—110, eilinių tarnautojų—110. Aukštus postus LKP–CK užėmė tik keli vietiniai žydai: Icikas Meskupas, Chaimas Aizenas; NKSB: Danielius Todesas—specskyriaus viršininkas, Eusiejus Rozauskas—tardymo dalies viršininkas; svarbias pareigas ėjo Aleksandras Slavinas. Iš viso įvairiaus lygio partiniame ir vals-

---

67 Liūdas Truska, „Lietuvos valdžios įstaigų rusifikavimas 1940–1941 m.", *Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimų institutas, Darbai*. Vilnius: 1996, Nr. 1, lentelė Nr. 1, p. 16.

68 *Ibid.*; taip pat: Liūdas Truska, Arvydas Anušauskas, Inga Petravičiūtė, *Sovietinis saugumas Lietuvoje 1940–1953 metais. MVD–MGB organizacinė struktūra, personalas ir veikla*. Vilnius: 1999.

tybiniame aparate pareigas ėjo ne daugiau tūkstančio žydų. Tai labai maža Lietuvos žydų dalelė. Represuotų žydų buvo kelis kartus daugiau negu LKP narių. Aktyvus žydų komunistų talkininkavimas likviduojant žydų kultūros klodą ir hebrajų kalbą gula ant jų sąžinės kaip didelė nacionalinė gėda. Žydų aktyvus dalyvavimas represavimo ir deportacijos politikoje yra smerktinas ir apgailestautinas reiškinys, padaręs daug žalos ir lietuviams, ir žydams. NKVD/NKGB organuose dirbę nusikaltę asmenys turi būti pasmerkti be tautybės skirtumų vienodai griežtai. Bet istoriškai, teisiškai ir moraliai nepamatuotas ir nepateisinamas kaltinimas, kad žydai buvo vadovaujanti tarybinių organų jėga, nulėmusi Lietuvos gyventojų likimą. Išskirti ir šioje kategorijoje pabrėžti vien žydus, o taip pat priskirti atsakomybę už nusikaltusių veiksmus visai žydų bendruomenei yra smerktina. Kaltinimai privalo būti grindžiami ne mitais, o teisiniais kriterijais. Čia reikia vėl pabrėžti, kad nei Izraelio vyriausybė nei svarbūs pareigūnai nėra kaltinę visos lietuvių tautos.

Reikšmingas ir drąsus buvo 1997 m. Istorijos Instituto dabartinio direktoriaus profesoriaus Alvydo Nikžentaičio suorganizuotas tarptautinis seminaras Nidoje. Jame pranešimus skaitė ir žydų mokslininkai, supažindindami lietuvius su žydų istorikų prielaidomis ir teiginiais.

1998 m. spalį įvyko Lietuvos Katalikų Mokslo akademijos, Vilniaus universiteto ir Lietuvos Istorijos instituto organizuota mokslinė konferencija apie Katalikų bažnyčios ir žydų santykius XIX–XX a. Konferencijoj pateikta nemažai kritiškos medžiagos apie Lietuvos hierarchų laikyseną ir pažiūras vokiečių okupacijos metu.

Paminėti buvo kunigai, kurie savo iniciatyva gelbėjo žydus. Pranešimai atspausdinti LKMA metraštyje.[69]

1997–2000 m. įvyko svarbūs poslinkiai katalikų bendruomenėse. 1998 m. didžiausio pasaulio katalikų autoriteto popiežiaus Jono Pauliaus II iniciatyva Vatikanas paskelbė didelės istorinės svarbos dokumentą „Mes atsimename: Šoa apmąstymas". Jame pripažistama, kad krikščionybės šaknys hebrajiškos, ir kad Romos Katalikų Bažnyčiai ir visam krikščioniškam pasauliui tenka didelė atsakomybė dėl šimtmečiais skleidžiamo antijudaizmo ir neteisingų religinių mitų bei stereotipų. Baisiausi ir labiausiai į krikščionių pasąmonę įaugę buvo Kristaus nužudymo ir ritualinio krikščionių kraujo praliejimo kaltinimai. Jie dar buvo kartojami ir prieškarinėje Lietuvoje. Nuodingas modernaus antisemitizmo augalas buvo subrandintas plačioje krikščioniškos tradicijos dirvoje. Popiežius savo istorinio vizito į Jeruzalę metu 2001 m. pradžioje atsiprašė žydų už šias per ilgus šimtmečius krikščionių žydams padarytas skriaudas ir pripažino, kad Šoa nusikaltimas lieka neištrinama gėdos dėmė besibaigiančio šimtmečio istorijoje. Bažnyčia įspėjo, jog skleisti antijudaizmo ir antisemitizmo sėklas krikščionių širdyse yra nuodėmė. Vokietijos ir Prancūzijos vyskupai irgi paskelbė savo deklaracijas ir atgailą už įvykdytus nusikaltimus ir tylėjimo politiką dar 1997 m. Sekdama Švento Sosto pavyzdžiu, galiausiai ir Lietuvos katalikų bažnyčia žengė šį reikšmingą žingsnį.

2000 m. balandžio 15 d. Vilniaus Arkikatedros bazilikoje Lietuvos katalikų bažnyčia surengė pirmą Atgailos

---

69 *Lietuvos katalikų mokslo akademija. Metraštis.* XIV. Vilnius: 1999.

ir atsiprašymo dieną. Visos krikščioniškos visuomenės vardu Lietuvos katalikų bažnyčia atsiprašė Dievo už savo padarytas klaidas ir nuodėmes. Balandžio 14 d. Vyskupo konferencijos pirmininkas Arkivyskupas Sigitas Tamkevičius ir generalinis sekretorius Vyskupas Jonas Boruta paskelbė „Lietuvos Vyskupų laišką Atgailos ir atsiprašymo dienai: Bažnyčios atmintį slegia visos praeities antisemitizmo apraiškos, kurias atsakomybės ir meilės stokojantys žmonės bando pakurstyti ir mūsų dienomis". Vyskupai kritiškai įvertino ir pasmerkė tylėjimą per Antrąjį pasaulinį karą, kai krašte siautė žydų naikinimas. Ypatingai pabrėžiama „meilės stoka" ginti persekiojamus žydus ir „ryžto stoka" paveikti nacių talkininkus. Pažymima, kad tik apgailėjus savo kaltes galima žengti į naują tūkstantmetį.[70]

Įsidėmėtinas Arkivyskupo Audriaus Bačkio pokalbyje su Lietuvos žurnalistais pasakytas perspėjimas, kad kiekviena išpažinta nuodėmė yra asmeniškas prisipažinimas Dievui, kad buvo blogai elgtasi ir kad prašoma tik asmeniško atleidimo, nesiejant jo su kitų žmonių nuodėmėm. Kitų žmonių nuodėmių išpažinimas ar atleidimas nesuteikia išganymo. Lietuvos spauda į tai reagavo tylėjimu.

Šių svarbių moralinių poslinkių fone, sąmoningai ignoruojant istorinių tyrimų duomenis, 2000 m. rugsėjo 12 d. LR Seimas priėmė įstatymą paskelbti birželio 23 d. nacionaline atminimo diena ir pripažinti teisiniu valstybės aktu birželio 23 d. 1941 m. sukilimo Kaune metu Lietuvos Nepriklausomybės atstatymo deklaraciją, paskelbta Lai-

---

70 *Bažnyčios žinios*. Vilnius: 1998, Nr. 6(54), p. 2–6; *Lietuvos Jeruzalė*. 2000, Nr. 3–4.

kinosios vyriausybės. Jau kelis metus iš eilės „Į Laisvę" fondo–frontininkų veikėjai ir studijų savaičių Lietuviškai Kultūrai ugdyti dalyviai rezoliucijomis prašė Seimo ir prezidento įtvirtinti bendroje Lietuvos Respublikos teisinių aktų sąrangoje 1941 m. birželio sukilimo atkurtą Lietuvos Nepriklausomybę. Rimtą susirūpinimą ir daug klausimų kelia 2001 m. vasarą tos pačios organizacijos Trakuose surengta konferencija, kurioje vėl buvo bandoma išteisinti LV veiklą ir kurstyti senas aistras. Šios organizacijos narių ir šalininkų nejaudina, kad LV pareiškimas buvo persmelktas nacistinei Vokietijai lojalumo dvasia ir kad sukilimo pradžia buvo ir žydų žudynių pradžia.

Įstatymo priėmimas sukėlė lietuvių inteligentijos bei visuomenės veikėjų ir užsienio organizacijų protestus. Viešą kreipimąsi be kitų pasirašė Kauno u-to prorektorius prof. Egidijus Aleksandravičius, istorijos profesorius Liudas Truska, Atviros Lietuvos Fondo pirmininkė profesorė Irena Veisaitė, istorijos daktarai Valentinas Brandiškauskas, Alfredas Bumblauskas, Lietuvos Istorijos mokytojų asociacijos pirmininkas Eugenijus Manelis, „Atminimo namų" steigėjas ir savaitraščio *Septynios Meno Dienos* redaktorius Linas Vildžiūnas ir daug kitų šviesių Lietuvos žmonių. Įstatymui nepritarė Prezidentas Valdas Adamkus ir Seimas buvo priverstas įstatymą atšaukti. Prezidentas Adamkus įstatymą pavadino „klaida", padariusią daug žalos Lietuvos tarptautiniam prestižui ir Lietuvos visuomenės pilietinei santarvei.

Šiame straipsnyje nekeliame tikslo nagrinėti Laikinosios vyriausybės veiklą ir moralinę atsakomybę dėl žydų žudynių. Tą jau daro istorikai. Bet reikia paminėti, kad per trumpą šešių savaičių laikotarpį LV priėmė

įstatymus, kurie visą žydų bendruomenę izoliavo nuo teisėtų Lietuvos gyventojų ir įstatymiškai izoliavo. LV organe *Į Laisvę* žydų persekiojimas buvo pastoviai kurstomas ir pagrįstas ideologiškai ir patriotiškai, už tai negrėsė nei bausmė, nei atsakomybė. Pačioje karo pradžioje vokiečiams dar buvo svarbu išlaikyti savo gerą vardą ir sudaryti įspūdį, kad visos antižydiškos akcijos buvo atliekamos vietinių antižydiškų jėgų, o LV tos padėties neišnaudojo Lietuvos žydams padėti. Net baigdama egzistuoti, ji nei įstatymiškai uždraudė, nei oficialiai protestavo prieš žydų persekiojimą. Oficalus protestas būtų garbingas žingsnis ir būtų turėjęs realią teisinę ir moralinę įtaką Lietuvos gyventojų likimui, tiek aukoms, tiek žudikams. Sunku spėlioti, kaip būtų paveikę vokiečių strategijos kūrimą. „Galutinis sprendimas" dar nebuvo padarytas. Lietuva buvo pirmoji masinių žudynių vieta. Čia vokiečiai turėjo galimybę išbandyti vietinių gyventojų reakcijas. Įvykiai Lietuvoje padrąsino nacistinio režimo vadovybę egzekucijas išbandyti kituose rytiniuose kraštuose ir galiausiai 1942 m. priimti „Galutinį sprendimą". Laikinosios Vyriausybės laikysena pastumėjo ne vieną lietuvį lietuvybės vardan prisidėti prie žydiškos politikos įgyvendinimo. Tai labai suluošino nemažos dalies lietuvių tautinę ir psichologinę būseną, ir tai juntama iki šių dienų.

Buvęs Vyriausybės pirmininkas Ambrazevičius–Brazaitis 1978 m. savo paskutiniame straipsnyje „Lietuvos žydų likimas ir Laikinoji vyriausybė"[71] aiškino, kad 1941 m. rugpjūčio 1 d. įstatymas buvo komunistų falsifikatas. Tai nepasitvirtino. Šio ir kitų įstatymų originalai atsirado ir

---

71 „Lietuvos žydų likimas ir Laikinoji vyriausybė", *Į laisvę*, 1978, Nr. 73/110, p. 16–26.

visų LV protokolų faksimilės jau paskelbti istoriko Arvydo Anušausko redaguotame Genocido Centro leidinyje *Laikinosios vyriausybės protokolai*. Kai kurie LV nariai aiškino, kad LV įgaliojo steigti Kauno koncentracijos stovyklą, norėdama „apsaugoti Kauno žydus nuo lietuvių keršto". Tokie teiginiai lietuvių tautai garbės nedaro. Daug metų buvo teigiama, kad LV bandžiusi žydų padėtį palengvinti, bet neturėjusi galimybių priešintis vokiečių įsakymams. Deja LV narių raštuose nėra jokių užuominų, kad LV nariams būtų rūpėjęs žydų likimas. Nors LV vyravo katalikiško sparno žmonės, o ne Berlyno LAFo aktyvistai, šie žmonės buvo persiėmę kraštutiniu nacionalizmu ir ta pačia antižydiška ideologija, kurią skelbė Berlyno LAFas. Valentinas Brandišauskas LV politiką apibūdina kaip „antikomunistinę ir antisemitinę."[72] Alfonsas Eidintas, pasiremdamas naujais tyrimais, padarė išvadą, kad ši visos tautos vardu kalbanti vyriausybė sukūrė vokiečių administracijai palankias struktūras antižydiškoms akcijoms įgyvendinti. *Akiračių* redaktorius Zenonas Rekašius keliuose straipsniuose nagrinėja Seimo įstatymą ir daro išvadą, kad įteisinus Laikinosios vyriausybės siūlomą diktatūrinį nacistinį modelį, Lietuvos Respublika atsidurtų labai keblioje tarptautinėje padėtyje, ir kad sukilimo sutapatinimas su Laikinąja vyriausybe Lietuvos tarptautiniam įvaizdžiui perdėm žalingas.[73] *Lietuvos Ryto* redaktoriaus pavaduotojas žurnalistas Ri-

---

72 „The June Uprising of 1941", *Lithuanian Historical Studies*, 1998, Nr. 3, p. 49–72.

73 „Kodėl Lietuva 1941 m. netapo Trečiojo Reicho satelitu?", *Akiračiai*, 1999, Nr. 9. „Ir gėdos ir žalos Lietuvai padaręs įstatymas", *Akiračiai*, 2000, Nr.9; „1941 metų satelitinės Lietuvos valstybės modelis", *Akiračiai*, 2001, nr. 8.

mantas Valatka dar 1999 m. rašė: „Ši tema ligi šiol apipinta įvairiais mitais, naudingais kai kuriems sluoksniams, kurie prikišo nagus prie tragedijos (...) Apie sukilimą 50 metų buvo tylima. Ir kai prabilta, norėta jį išaukštinti (...) O iš tiesų (...) sukilimas yra susitepęs Lietuvos piliečių krauju (...) Sukilimo vadovybė nieko nepadarė, kad sustabdytų ar bent jau bandytų sustabdyti Lietuvos piliečių žydų naikinimą. „Dviejų genocidų" teorija iš esmės iškreipia viską, kas dėjosi Lietuvoj nuo 1941 m. birželio 22 dienos iki šių dienų.[74]

Lietuvoje nacių okupacijos metu buvo daug taurių žmonių, kurie mirtino pavojaus akivaizdoje ištiesė pagalbos ranką nelaimingiesiems. Tai ilgą laiką liko neįvertinta. Galimybės žydus gelbėti buvo labai ribotos. Tvirtinimai, kad žydai buvo Vokietijos priešai, apsunkino jų gelbėjimą. Išgelbėti vienam žmogui dažniausiai neužteko vienos šeimos, padėdavo dešimtys žmonių. Kai kur partizanų štabai už pagalbą žydams grąsino griežtomis bausmėmis ir jas įvykdydavo. Besislapstančius žydus lietuvių policija ir kai kurie partizanų štabai persekiodavo, o suradę perduodavo vokiečiams ar patys vietoj sušaudydavo, neretai drauge su jų gelbėtojais. Nukentėjusius asmenis dabar irgi bandoma surasti ir pagerbti. Žydų gelbėjimas reikalavo visiško slaptumo iš dalies išsilaikiusio per visą sovietmetį. Buvo išgelbėta daug vaikų, tarp jų rašytojas Ichokas Meras, politologas profesorius Aleksandras Štromas, pianistė Dana Pomeranzaitė, poetai Violeta Palčinskaitė, Alfonsas Bukontas, teatrologas dr. Markas Petuchauskas, Atviros Lietuvos Fondo prezidentė profesorė Irena Veisaitė ir daug kitų. Jie

74 „Tiesos apie save nesibijojimas", *op. cit.*

liko Lietuvos draugais, įnešė svarų indelį į Lietuvos kultūrinį gyvenimą ir rūpinosi, kad jų gelbėtojams būtų atsidėkota.

Žydų gelbėtojų sąrašus pradėta sudaryti jau 1944 m. pabaigoje, pirmieji Teisuolių medaliai buvo įteikti 1953 m. Onai Šimaitei, Julijai Vitkauskienei, Sofijai Binkienei ir kt. Pirmoji tam skirta knyga buvo Filypo Fridmano *Mūsų brolių gelbėtojai*, paskelbta ir anglų kalba.[75] Tarybinėje Lietuvoje holokausto tema buvo uždrausta. Tik po dešimtmečio Sofijai Binkienei pasisekė išleisti knygą *Ir be ginklo kariai*.[76] Po to vėl sekė 20-ties metų tyla. Lietuvai atgavus nepriklausomybę, Lietuvos žydų muziejus tuoj pat ėmėsi konkrečių žygių ieškoti ir pagerbti žydus gelbėjusius Lietuvos gyventojus.

1990 m. Lietuvos valstybiniame žydų muziejuje buvo suorganizuota pirma ekspozicija su 60 gelbėtojų nuotraukom. 1991 m. rudenį Izraelyje viešėjo 25 senyvi gelbėtojai, kuriems Jad Vašemo institute buvo įteikti Pasaulio Teisuolių medaliai. 1992 m. prie Muziejaus pastatytas paminklas japonų konsului Čijune Sugiharai, 1940 m. Kaune savo iniciatyva išdavinėjusiam žydams išvykimo vizas. 1992 m. rugsėjo 23 d. grupei gelbėtojų prezidentas Brazauskas įteikė žūstančiųjų gelbėjimo kryžius. 1995 m. atidaryta Teisuolių galerija su 102 portretais Valstybiniame Gaono žydų muziejuje. 1999, 2000 ir 2001 m. atitinkamus pažymėjimaus įteikė Prezidentas Adamkus.

Pagal Vilniaus Žydų Gaono muziejaus patikrintus duomenis, išgelbėta virš 3 000 žydų, prie to prisidėjo 2 700

---

75 Philip Friedman, *Their Brother's Keepers*, New York, 1957.

76 *Ir be ginklo kariai*, Vilnius: Mintis, 1967, 295 p.

Lietuvos gyventojų. Izraelio Pasaulio Teisuolių žymenimis jau pagerbti apie 500 gelbėtojų. Žūstančiųjų gelbėjimo kryžium apdovanota beveik 400 Lietuvos piliečių. Muziejus jau sukaupė dokumentaciją apie keliasdešimt už gelbėjimą įkalintų ar sušaudytų asmenų. 1997 m. pradėta leisti Viktorijos Sakaitės ir Michailo Erenburgo serija *Gyvybę ir duoną nešančios rankos* I (Hands bringing Life and Bread. Vol. 1), skirta šimtui kilnių gelbėtojų paminėjimui.[77]

Žydų gelbėtojų sąrašai sudaro Lietuvos istorijos „aukso puslapius". Tiems žmonėms dėkinga visa žydų tauta. Bet nusižengiama istorinei tiesai, kai rašoma, kad visi Lietuvos gyventojai užjautė žydus ir jiems padėjo. Taip rašoma Juozo Pumpučio vadovėlyje moksleiviams.[78] Žydų negynė nei lietuvių visuomenės institucijos nei Katalikų bažnyčia. Žydams atrodė, kad visi lietuvių visuomenės sluoksniai pritaria ir talkina nacių politikai. Tą pripažįsta ir istorikas Zenonas Ivinskis: „Žydai turėjo pagrindo priekaištauti, kad Lietuvos bažnyčia žudynių klausimu nieko viešai nepadarė ar nepasakė (...) jau anksčiau tikėjosi iš vadovaujančių ir bažnytinių sluoksnių pareiškimo".[79]

2000 spalio 4–5 d. Lietuvos vyriausybės kvietimu Vilniuje įvyko Tarptautinis Forumas, skirtas kultūros vertybių, pagrobtų iš Holokausto aukų, paieškų ir gražinimo jų savininkams klausimams. Renginys buvo 1997 m.

---

77 2000 m. pasirodė antroji šios serijos knyga, sudaryta Viktorijos Sakaitės su Dalija Epšteinaite, su Prano Morkaus epilogu. Naują leidinį sudarė Dalia Kuodytė ir Rimantas Stankevičius. *Išgelbėję pasaulį*. Vilnius: 2001.

78 Juozas Pumputis, *Lietuvos istorija*, Vilnius 1995, p. 61–62.

79 Ivinskis, *op. cit.*

Londono, 1998 m. Vašingtono ir 2000 m. Stockholmo konferencijų tęsinys. Vilniaus forume dalyvavo 40 valstybių ir kelių dešimčių tarptautinių organizacijų atstovai. Priimtoje deklaracijoje pripažintas masinis meno ir kultūros vertybių grobimas ir skatinama kuo greičiau spręsti grąžinimo klausimą.

Minėtina, kad Lietuvoje daugėja mokslinių konferencijų ir diskusijų holokausto klausimais, ypač įsteigus Tarptautinę komisiją nacių ir sovietų nusikaltimams tirti. Pastaraisiais metais išleista keliasdešimt verstinių ir originalių knygų apie holokaustą, apie Kauno ir Vilniaus getus. Labai vertinamos Čikagos mėnraščio *Akiračiai* redaktorių Zenono Rekašiaus ir Liūto Mockūno pastangos. Jie pirmieji pradėjo supažindinti išeivijos ir lietuvos skaitytojus su Sužiedėlio, Donskio, Truskos ir kitų istorikų darbais ir naujais istoriniais teiginiais. Vis daugiau lietuvių kultūros veikėjų dorai ir be išlygų pripažįsta ir smerkia savo tautiečių dalyvavimą genocide ir atsiriboja nuo jų. Humanišku lietuvių intelektualų aktyvi pozocija dėl holokausto Lietuvoje palaipsniui daro poveikį valdžiai, Romos katalikų bažnyčiai, gyventojams. Daug svarbių pasisakymų surinko ir atspausdino žurnalistas Saliamonas Vaintraubas knygose *Subliuškę mitai* ir *Garažas*.[80]

Žydų kultūra ir istorija, jidiš kalba vis labiau domisi jauni lietuvių istorikai, kultūrininkai, studentai. Rimantas Tuminas pastatė spektaklį „Nusišypsok mums, Viešpatie" pagal Grigorijaus Kanovičiaus romanus. Vilniaus Gaono Elijahu 200-ųjų mirties metinių minėjimui 1997 m. buvo

---

80 *Subliūškę mitai. Mintys, argumentai, polemika*, Vilnius: Lietuvos žydų b-nė, 2000, 274, [2] p. *Garažas. Aukos. Budeliai. Stebėtojai*. Lietuvos žydų bendruomenė, 2002.

išleistos kelios žydų kultūrą atspindinčios knygos. Susipažinimui su žydų literatūra Emanuelis Zingeris paruošė litvakų kūrybos rinkinį *Šiaurės gėlės*, išsikovojusį erdvę pasaulinėje literatūroje.[81] Lietuvos poetai į žydų žūtį iš pat pradžių reagavo labai jautriai. Tarp pačių pirmųjų, cenzūrai atlyžus, buvo Justinas Marcinkevičius, Vytautas Bložė, Janina Degutytė, Judita Vaičiūnaitė, Violeta Palčinskaitė.* 1999 m. poetas Sigitas Geda išleido lietuvių poetų poezijos apie holokaustą antologiją *Mirtis, rečitatyvas ir mėlynas drugelis*.[82]

2001 metais Vokietijos ir TSRS karo ir Lietuvos žydų holokausto pradžios 60 metų sukakties proga rugpjūčio 24–30 d. Lietuvos žydų bendruomenės kvietimu Vilniuje įvyko pirmas Pasaulio Litvakų, iš Lietuvos kilusių žydų palikuonių, kongresas. Iškilmingame atidaryme Vilniaus rotušėje dalyvavo keli šimtai lietuvių intelektualų, Lietuvos ir užsienio profesorių, užsienio diplomatų ir vyriausybės atstovų. Kongresą sveikino Prezidentas Adamkus. Jį taip pat sveikino ministras pirmininkas Algirdas Brazauskas, Seimo pirmininkas Artūras Paulauskas. Buvo pažadėta, kad vyriausybė pagreitins žydų kultūrinių vertybių ir nuosavybės grąžinimą. Remiantis Lietuvos seimo įstatymu 2002 m. sausio 30 d. Izraelio atstovams perduotos 309 Toros, išgelbėtos po

---

81 *Šiaurės gėlės: Lietuvos žydų prozos antologija*, Vilnius: Vaga, 1997, 381, [3] p.

* *Red. prierašas:* Išeivijoje rašė Alfonsas Nyka-Niliūnas, Henrikas Nagys, Algimantas Mackus ir kiti.

82 *Mirtis, rečitatyvas ir mėlynas drugelis: lietuvių poetai apie holokaustą*, Vilnius: Vaga, 1999, 207, [1] p.

Antrojo pasaulinio karo ir saugotos Nacionalinėje Mažvydo bibliotekoje Vilniuje.[83]

Pabrėžtina, kad čia kalbama apie išnykusios civilizacijos likučių išsaugojimą ir garbingos istorijos atminimą, nepakartojamą 700 metų gyvenimo paveldą. Profesorius Vytautas Landsbergis įspėja, kad jeigu neišsaugosime šito paveldo, tai bus įvykdytas antras holokaustas.[84]

Irena Veisaitė pranešime Stokholmo konferencijoje (2000 m. sausio pabaigoje) pasakė:

> (...) antisemitiniai mitai ir stereotipai Lietuvoje tebėra stiprūs, dialogas tarp žydų ir lietuvių vyksta sunkiai, pažiūros ir vertinimai kinta lėtai. Bet tiltų kūrimo procesas prasidėjo ir jis vis labiau ryškėja. Vis daugiau jauniausios lietuvių kartos istorikų, filosofų, mokytojų, režisierių bei kitų intelektualų įsitraukia į naujos visuomeninės sąmonės formavimą. Dialogui, savitarpio supratimui reikia laiko ir abiejų šalių palankumo.[85]

Saulius Sužiedėlis (JAV) pokalbyje pabrėžė, jog naivu tikėtis, kad greitai lietuvių visuomenėje išnyks stereotipai apie žydus ar stereotipai apie lietuvius žydų visuomenėje ir bendruomenėse. Tačiau, tai įsisąmoninus, galima daug ką pakeisti, skleisti pakantumą, toleranciją. Jei mes šių vertybių neįdiegsime jaunajai kartai, niekada netapsime Europos Sąjungos dalimi.[86]

---

83 *Lietuvos Jeruzalė*. 2002, Nr. 1–2.

84 Vytautas Landsbergis, „Galime ir turime neleisti", *Lietuvos Jeruzalė*, 1995, Nr. 3.

85 Irena Veisaitė, „Tam reikalui būtinas laikas ir gera valia", *Lietuvos Jeruzalė*, 2000, Nr. 1–2.

86 Saulius Sužiedėlis, „Apie istorinę atmintį, išeiviją ir akademinį gyvenimą", *Lietuvos Aidas*, 2000 liepos 20.

2001 m. rugsėjo 20 d. Lietuvos Seime įvyko specialus posėdis, skirtas žydų holokausto Lietuvoje 60-mečiui paminėti. Jame kalbą, plačiai realistiškai vertinančią istorinius procesus, pasakė Lietuvos Užsienio reikalų ministerijos ambasadorius ypatingiems reikalams, profesorius, istorijos daktaras Alfonsas Eidintas. Tos kalbos principiniai nuostatai, be abejo, taps tolesniu svarbiu posūkiu, tiriant Lietuvos istoriją Antrojo pasaulinio karo metu ir lietuvių dalyvavimą krašto žydų žudynėse vokiečių okupacijos metu. Toje kalboje, tarp kitko, pasakyta:

> Ir dalyvavo akcijose ne keli šimtai, o 2–3 ir gal net daugiau tūkstančių lietuvių baudėjų. Šiuos baisius skaičius tikslina Lietuvos Prezidento sudaryta komisija nacių ir sovietų nusikaltimams Lietuvoje tirti. (...) Lietuvos istorikai rašo Holokausto istoriją Lietuvoje. (...) Atviras žvilgsnis reikalingas ne todėl, kad mus „spaudžia žydai", ar kad tai patiktų Europai ar JAV, o mūsų pačių ateičiai. (...) Žmogui, kaip ir tautai, sugebėjimas matyti savo praeities trūkumus, negeroves ir klaidas yra pagrindas tobulėti (...). Žaizdą reikia atverti, kad ji nupuliuotų.[87]

Nors tai nelengvas dalykas, norisi tikėti, kad ir pasaulyje, ir Lietuvoje 2000–2001 m. įvykę svarbūs požiūrio į žydus ir į holokaustą poslinkiai padės dar labiau pabusti istorinei atminčiai ir sąžinei, o nedidelei Lietuvos bendruomenei žengti į XXI amžių, įveikti pasitaikančius sunkumus ir pasiekti naujų laimėjimų.

2000–2002 m.

---

87 „Holokausto 60 m. sukaktis Lietuvoje. Profesoriaus dr. Alfonso Eidinto kalba Lietuvos Seime 2001 m. rugsėjo 20 d.," *Akiračiai*, 2001, Nr. 9.

KŪRYBINIUOSE PASAULIUOSE

APIE KALTĘ BE KALTĖS

Irena Mačiulytė Guilford, *Prisilietimas*. (Chicago: Algimanto Mackaus knygų leidimo fondas, 2002).

Skaitant Irenos Mačiulytės Guilford romaną *Prisilietimas*, interpretuojantį Lietuvos ir egzodo lietuvių santykius, neapleidžia klausimas: apie ką ši knyga? Apie ką ji—aristoteline temos/idėjos (dianoia) prasme? Užsimenama apie daug ką. Apie sovietinių okupantų vykdytą tautos išsklaidymą: jį gana subtiliai simbolizuoja dviejų romano personažų, brolių, klaidžiojančios figūros Vilniaus geležinkelio stoties scenoje, pasakotojai komentuojant, kad „turbūt šeimos taip ir atsiskirdavo per karą. Rankos, ištiestos viena į kitą, bet viena kitos nepasiekiančios" (p. 14). Galbūt knyga—apie išsklaidytos tautos nesusikalbėjimo dramą? Ją nurodo pasakotojos ironija: „pulsim vieni kitiems ant kaklo lyg istorijose ilgam išskirtų šeimų, kurios galų gale susitiko" (p. 15),—kitaip tariant, tenesitiki skaitytojas emocingo susitikimo nei laimingos pabaigos. Reikšmingas pasakotojos komentaras: „Prieiti taip arti, bet nepasiekti" (p. 35). „Stovim ir tylim. Niekas neatpirks tamsių mirčių, sugriautų gyvenimų, prarastų, juodų metų" (p. 107). Rusijos komunistų kaltės neatperkamumas,—gili ir įdomi atskira tema, su stipria menine įtaiga plėtota, pavyzdžiui, Abuladzės filme *Atgaila*: jokiomis restitucijomis neįmanoma atsiteisti už įvykdytus nusikaltimus, pirmiausia jau vien dėl to, kad

grubi, primityvi plebėjo okupanto galvosena nepajėgia nė suprasti, ką sugriovė pasikėsinusi į aristokratiškos dvasios šeimas. Galop pagalvotume ir apie filosofinę blogio nekompensuotumo mintį, kurią, pavyzdžiui, teigia Dostojevskio Ivanas iš *Brolių Karamavozų*. Tačiau *Prisilietimas*, atrodo, ne apie tai. Gal apie asmeninę dramą? „Niekur nepritampu. Nei tarp kanadiečių, kur gimiau. Nei tarp lietuvių, kurie čia atvyko. Nei Lietuvoje, vietoje, kurios nepalikau" (p. 49). Ar gal apie kaltę, kurią romane egzodo lietuviams primeta likusieji okupuotoje Lietuvoje ir kurią egzodo lietuviai tarytum prisiima: „Ką apie mus galvojat? manyje šaukia balsas. Nekenčiat, kad pasitraukėm? Kaltinat, kad negrįžtam? Bet žodžiai nesusideda. Mano liežuvį slegia kaltės akmuo. O ko paklaustų jie, jei jaustųsi laisvi? Niekas nedrįsta pradėti—kuo mes pasitikim? Ne vienas kitu. Gili, tamsi tylos bedugnė pasilieka" (p. 31); „Žvelgiu į tėvą klausdama, ar jis kada liausis mokėjęs, ar kada sulauks atleidimo, kurio siekia" (p. 102). Ši kaltės problematika implikuotai autorei atrodo rūpinti labiausiai. Koks galėtų būti tokios kaltės pagrindas?

Kūrinys išryškina įtampą tarp keleto skirtingų kultūrų. Viena—tai vakarietiškoji, klasikinė, tradicinė kultūra. Jai atstovauja pasakotojos Aldonos tėvas. Iškalbi šio personažo laikysena knygos pradžios epizode, sovietinio traukinio vagone: „Jis vilki tamsiai mėlynu kostiumu, segi auksinę apyrankę ir *Rolex* laikrodį. Sėdi įrėmęs žvilgsnį tiesiai priešais save, išlaikydamas tiesų, vienodą tarpą tarp nugaros ir sienos" (p. 11), keletu portreto potėpių autorė nužymi užsidirbtą gerbūvį, korektiškumą. Aldonos tėvo mandagumas—„ne paviršutiniškos

manieros, o anksti įgytas principas, įskiepytas mokykloje ir namie" (p. 36). Tokiai laikysenai kontrastas—purvina, gliti, grasi traukinio aplinka, nurodanti priešingą ir priešišką kultūrą. Kontrastas, o kartu ir sovietinės kultūros ekvivalentas,—tai ir giminės Lietuvoje. Groteskiškai—kaip maitvanagiai—puolantys lauktuvių lagaminus ir klegėdami akimoju juos ištuštinantys, prašantys dar dovanų, „aukso". „Man"—rėkia matuodamasis džinsus pasakotojos pusbrolis Andrius, užšokęs ant lovos su batais. Godūs veltėdžiai, primityviai manantys, kad „Vakaruose pinigai guli ant gatvės lyg nukritę lapai, tik ir laukiantys, kol juos sušluos į karučius" (p. 18). Skurdo, daiktų stygius, daiktų bado kultūra. „Jie pritrenkti,—teisina gimines kanadietis. —Jie nėra matę tokių laikrodžiu, tokių batų" (p. 19). Pasibaigus pirmajam giminių antpuoliui viešbutyje, Aldona sušunka: „Kaip jie šitaip gali?". Jie—giminės? Ir nors skaitytojas netrukus sužino, kad Aldonos frazė adresuota šnipinėjantiems saugumiečiams, tačiau giminių konotacija lieka stipri. Jie—svetimieji: giminės ir sovietiniai saugumiečiai.

„Jei tektų pradėti iš naujo,—sako pasakotojos tėvas,—nebūčiau išvažiavęs." Į tai Aldona: „Betgi būtum tapęs komunistu". Išties, romano tikrovėje trečios išeities nėra. Pasilikusieji Lietuvoje—stipriai indoktrinuoti okupacinės ideologijos. Pasakotojos bendraamžė pusseserė Daiva XX a. septinto dešimtmečio laiškuose klausia: „Aldona, kodėl jūs negrįžtat į Lietuvą? Argi gyvenimas jums ten, Amerikoje, toks jau geras? [...] Mūsų valdžia [...] nori mūsų žmonėms tik gero" (p. 72–3). Aldona stebisi: „Kaip suprasti tai, ką ji rašo? Ar ji tuo tiki, ar buvo priversta taip

rašyti?" (p. 74). Lietuvos lietuvių patriotizmas parodomas esąs veidmainiškas: „Lietuva labai graži. Niekada negalėčiau palikti jos ir gyventi kitur" (p. 33),—tai pusseserės Daivos laiško žodžiai, tačiau ji palieka Lietuvą pirmai progai pasitaikius. Pusbrolis Jurgis, ironiškai vadinamas patriotu, nesiteikia padėkoti už dovanas, nes, „ką reiškia keturios poros batų, kai reikia atstatyti tėvynę?" (p. 106). Giminės iš Lietuvos netgi atvirai priešiški vakariečiams, kaip komunistinės Sovietų Sąjungos tarnai: „Kapitalistas, kartą išspjovė Pranas. Jeigu po karo būtum grįžęs namo, būčiau pasirūpinęs, kad tave nušautų". Jam—pasakotojos tėvui,— „nėra ir nebus palengvėjimo nei ramybės. Jam nėra ir nebus kelio namo" (p. 123). Nėra kelio namo, nes Lietuvoje likusieji neatleis pasitraukimo?

Išeitų, kad, kažkuo nusikaltę ir todėl kažkam kažką skolingi yra tie romano personažai, kurie bėgo nuo raudonojo tvano, nuo mirties? Tekste užsimenama apie likusiųjų Lietuvoje likimus: „Kalėjimas. Sibiras. Sušaudė" (p. 56). Kokia logika galėtų motyvuoti kaltę dėl pabėgimo? Jokia,—ir tai, atrodo, rūpi pasakyti ir kūrinio pasakotojai: „Nenoriu [...] mokėti už tai, kad mano tėvas pasitraukė, už tai, kad esu vakarinėje istorijos pusėje" (p. 129). Košmariškas pasakotojos tėvo traukimasis nuo sovietų per Vokietiją, vis nubundant rusų teritorijoje, nelyginant absurdo valdomam pasauly. Atvykę į Amerikos žemyną pabėgeliai—svetimšaliai, vejami šalin; skurdas, pradėjimas nuo nieko, viso buvusio gyvenimo netekimas (plg. pasakotojos močiutės dėkingumą moteriai, iš atraižų jai pasiuvusiai palaidinukę pirmaisiais mėnesiais Toronte, (p. 57),—tai daug labiau panašu į tremtį

negu į vadinamą „išėjimą" („Šitie išeiviai—kai išvažiuoja, niekada nebesugrįžta",—sako Aldonos pusbrolis, iš Lietuvos, p. 98).

Suprantama, egzilas gali jausti tam tikrą kaltę, panašiai kaip asmuo, išsigelbėjęs iš plėšikų užpultų namų gali jaustis kaltas, kad juos apleido, kad negina, netrukdo plėšikams juose siautėti. Kita vertus, istoriniame romano kontekste Vakarų lietuviai, kaip žinome, visą okupacijos laikotarpį kaip tik ir stengėsi padėti Lietuvai bei joje likusiems, ir neretai tai darydavo itin efektyviai visais įmanomais būdais (šelpė materialiai ir intelektualiai, išvystė veiksmingą politinės/diplomatinės kovos strategiją). Tačiau net jei, nepaisant visa ko, egzilas ir jaustų tam tikrą „kaltę be kaltės" už pabėgimą iš priešo užgrobtos tėvynės,—tai būtų tokia kaltė, kurią asmuo gali jausti savyje, tačiau kurią nemoralu priskirti kitam. Dar daugiau: tokia ontologinė kaltė yra visiškai kas kita, negu toji, kuria aptariamoje knygoje vakariečius kaltina sukomunistėję lietuviai: juk anot šių, bėgti nebuvo pagrindo, nes „mūsų valdžia [...] nori mūsų žmonėms tik gero", nes pasitraukti... nepatriotiška: „Kaip greitai jie pamiršta, tie išeiviai. Žmonės, kurie pasitraukia. Tarsi Vytis ant sienos galėtų išlaikyti ryšį tarp mūsų (p. 95),—kitaip tariant, „patriotiškiau" buvo likti Lietuvoje ir dalyvauti sovietinėje tikrovėje.

Tad ar knyga apie kaltę, ar apie grubų nepagrįstą kaltinimą? Žvelgiant į teksto paviršių atrodo, kad pasakotoja jaučiasi „kalta" dėl atitolimo nuo lietuvybės, skolinga. Tačiau gilesnis teksto lygmuo rodo ką kita: kalbama ne apie kaltės jausmo patirtį, o apie nuoskaudą dėl aki-

plėšiškų pretenzijų: kaip drįsta giminės iš Lietuvos šlietis artyn, vadinti „seseria", „savintis", primesti jų vaiko ateitį, apraizgyti nepagrįstais reikalavimais?! O jie taip elgiasi todėl, kad, anot knygoje matomo mąstymo, *visi* likusieji Lietuvoje tapo sovietizuoti („komunistai"). Šia prasme romanas primena sovietmečiu Lietuvoje populiarią V. Sirijos-Giros romano ekranizaciją *Raudonmedžio rojus. Rojuje* personažą ideologiškai sugadina Amerika, o *Prisilietime* personažus sugadina sovietinė tikrovė („[jei nebūtum išvažiavęs], būtum tapęs komunistu").

Laikantis filosofinio determinizmo bei atmetant laisvos valios principą, toks konstruktas lyg ir išeitų. Vis dėlto kontekstinė tikrovė pateikia kur kas įvairesnių ir spalvingesnių duomenų. Baigiantis II pasauliniam karui ir grįžtant į Lietuvą raudoniesiems, daugumos šeimų nariai nebuvo kaip nors „natūraliai" ideologiškai pasiskirstę (dešinieji pasitraukia, komunistai lieka), o atsiskyrė skaudžiai (pavyzdžiui, senyviems neturint jėgų trauktis drauge), vildamiesi greito Lietuvos išvadavimo ir jon sugrįžimo. Kai paaiškėjo, kad atskirtis užsitęsia dešimtmečius, daugeliui Lietuvos žmonių giminės Vakaruose buvo svarbi slapto ideologinio gyvenimo dalis, tam tikras psichologinis inkaras. Žinoma, kuo jaunesnė karta, tuo daugiau buvo ir komunistinės propagandos paskleistos miglos (ir šia prasme įtaigi yra Aldonos pasikalbėjimo su Daivos kaimynais situacija, kai pastarieji nesuprasdami stebi Vakarų lietuvę lyg retą zoologinį egzempliorių),— tačiau visuomet buvo daugiau spalvų negu tik juoda-balta. Gaila, kad romanas taip labai supaprastina atvaizduojamąją tikrovę. Siekiama problematikos atnaujinimo

(juk, manytume, drąsu, net šokiruojama yra liautis pagaliau užjautus bei teisinus Lietuvos lietuvius,—egzodo prozoje tai bene pirmas atvejis),—tačiau siūloma tik labai paprasta (supaprastinta) ir nenauja idėja, jog visi Lietuvoje likę—„komunistai" (kad ir, pavyzdžiui, buitine prasme: „kas tavo, tai ir mano" arba: „tu turi, tai ir man priklauso"). Okupacijos metais liberaliai nusiteikę JAV lietuviai kritikavo savo ideologinius oponentus, dešiniųjų pažiūrų JAV lietuvius, už tai, kad pastarieji neva laikė komunistais visus tuometinės Lietuvos gyventojus. Dabar liberali (laisvėjanti nuo įsipareigojimų lietuvybei) galvosena tvirtina tą patį: visi Lietuvoje sovietizuoti. Patogi tokia galvosena, nes jei taip—jei visi Lietuvoje sovietizuoti,—tai esama puikaus pasiteisinimo, kodėl neverta rūpintis savo lietuviškąja savimone. Gal tai galiausiai ir paaiškina sudėtingos tikrovės redukavimą į plokščią dvimatę erdvę.

Dalia Čiočytė

RŪPESTINGOS MOTERYS

Solveiga Daugirdaitė, *Rūpesčių moterys, moterų rūpesčiai.* Moteriškumo reprezentacija naujausioje lietuvių moterų prozoje. (Vilnius: Lietuvių literatūros institutas, 2000).

Solveigos Daugirdaitės knyga *Rūpesčių moterys, moterų rūpesčiai* iš tiesų priskirtina Naujosios literatūros studijoms, kaip ir skelbiama knygos viršelyje. Joje bandoma pažvelgti, „kokie moteriškumo variantai reprezentuojami naujausioje lietuvių moterų prozoje, kaip kinta moteriškumo reikšmės per palyginti trumpą laiką—maždaug du dešimtmečius"—nuo 1980 metų iki šių dienų (p. 22). Priežastis, kodėl buvo pasirinktas būtent šis laiko-

tarpis, paprasta: tai buvo laikas, kai lietuvių literatūroje pasirodė „pirmoji ryškesnė šiuolaikinių moterų banga, kur vėl pasirodo herojės, išgyvenančios moterims rūpimus klausimus" (Violeta Kelertienė) (p. 78). O tokioms naujoms patirtims suvokti reikalinga nauja kritika, nauji metodai.

Daugirdaitei rūpi moteriškumo klausimas lietuvių moterų—Birutės Baltrušaitytės, Zitos Čepaitės, Jurgos Ivanauskaitės, Vandos Juknaitės, Jolitos Skablauskaitės ir kt.—kūryboje. Ji klausia: kas yra moteriškumas? koks jis? kaip moteriškumą suvokia lietuvių rašytojos? Į šiuos klausimus knygos autorė bando atsakyti sumaniai derindama feministinę literatūros kritiką, vakarietiško feminizmo diskursą (kurio šviesoje iki šiol egzistavęs lietuviškasis feminizmas tebuvo „prefeministinė kritika", o pats bandymas jį konstruoti—primityvus kaupimo periodas, kai buvo siekiama padaryti moteris matomas istorijoje) su lietuvių rašytojų moterų kūrinių analize. Daugirdaitė savo darbe remiasi taip vadinamais antrosios feminizmo bangos subrandintais tekstais, pasak jos pačios, savotiška „feminizmo klasika", kurios pagrindinė atstovė, be jokios abejonės, yra laikytina Simone de Beauvoir, o pagrindinis tekstas—Beauvoir knyga *Antroji lytis*. Ir nors sekama lietuvių literatūrologijos tradicija—griežtai apsibrėžiami tyrinėjamas objektas ir tikslai—autorė nevengia platesnio feministinio diskurso konteksto, čia pat primindama, jog šiame darbe „nesistengiama išsamiai ir nuosekliai apžvelgti šio plataus, įvairialypio ir ilgamečio (ilgaamžio) reiškinio. Aptariami tie feminizmo teorijos bei istorijos aspektai, kurie turėjo įtakos šio darbo koncepcijai, tekstų interpretacijai, autorės pažiūroms" (p. 23). Kitoje knygos vietoje Daugirdaitė nurodo, jog tam tikri feminizmo aspektai neaptariami ir todėl, kad jie dar nėra aktualizuoti lietuvių kultūroje (kaip tokį ji norodo

pokolonialinę kritiką) ir dėl šios priežasties dar laukiantys savo eilės.

Daugirdaitės knygą nesunku suskirstyti į dvi dalis. Pirmoji, apimanti skyrius „Moteriškumas: nuo *Kas jis?* iki *Kokie jie?*", „Feminizmas kaip moteriškųjų reikšmių struktūrinimo būdas", yra skirta apskritai daugiau feminizmo teorijai plačiąja (istorine, kultūrine) prasme pristatyti bei apžvelgti. Čia daugiau nei kitur randame feminizmo teorijos, trumpos jos istorinės raidos apžvalgos. Ir tik poskyriu „Lietuviškasis literatūrinis feminizmas" skaitytojas įvesdinamas į lietuviškąjį feminizmo diskursą[1].

Pradedant skyriumi „Moterų sugrįžimas į prozą" knygos autorė savo dėmesį sutelkia jau vien ties lietuviškojo feminizmo virpesiais lietuvių moterų kūryboje[2]. Šio skyriaus poskyryje „Žvilgsnis į tarybinę rašytoją" įdomiai pristatomos ir aptariamos žanro pasirinkimo prob-

---

[1] Šio poskyrio galėtų pavydėti be išimties visos ankstesniosios sovietinio periodo literatūros kritikų kartos, neturėjusios galimybės taip laisvai, plačiai ir atvirai remtis vakarietiškąja patirtimi, savo kritikos darbuose pristatyti kitokius nei socrealizmas teorinius rėmus, metodologiją, aptarti pagrindines sąvokas, terminus, problemas. Daugirdaitės bibliografija šia prasme išties gausi ir nauja—didesnė šaltinių dalis yra devintojo dešimtmečio. Knygos autorė priklauso tai kritikų kartai, kuriai jau nereikia ieškoti aplinkinių kelių, siekiant pirminių šaltinių.

[2] Tiesa, tokių virpesių šioje knygoje nėra daug. Vienu iš pavyzdžių galėtų būti Daugirdaitės cituojami lietuvių moterų pasisakymai spaudoje, kaip antai, tapytojos Rūtos Katiliūtės mintys: „Anksčiau, kai pasakydavo, kad moteriškai tapau—tai lyg įžeidimas atrodė. O dabar aš jau to nebebijau. Ir dėl to pradėjau minkštai tapyti" (p. 76). Tokiais virpesiais taikliai parodoma viso feministinio diskurso situacija lietuvių kultūroje.

lemos moterų rašytojų tarpe bei su tuo susiję visuomenės vertinimai, įsitikinimai ir lūkesčiai. Tarp kitų keliamas klausimas, kurie literatūros žanrai laikytini vyriškais ir kurie moteriškais? Atsakydama į tai Daugirdaitė pateikia nemažai tuometinio kultūrinio konteksto: recenzentų, kritikų, pačių moterų autorių mintis bei jų pasisakymus spaudoje, užsimena apie leidyklų vykdytą represyvią veiklą, pabrėžtinai kitokią laikyseną moterų prozininkių atžvilgiu.

Poskyryje „Rūpesčių moterys" svarstoma, kaip moteriškumas buvo reprezentuojamas pačių prozininkių—Baltrušaitytės, Vilimaitės, Jasukaitytės, Mikulėnaitės, Urnevičiūtės—kūryboje. Čia daug dėmesio skiriama tarybinės moters savęs vertinimui. Baltrušaitytės atveju knygos autorė tokį savęs vertinimą įvardija kaip neigiamą ar dviprasmišką: nors aplinkinių prozininkė jau ir buvo laikoma pagarsėjusia rašytoja, tuo pačiu ji vis dar tebuvo marginalija. Kitų „rūpesčių moterų" savęs ver-tinimas taip pat pasirodo esąs komplikuotas[3].

Daugirdaitė laikosi istorinio feminizmo teorijos lietuvių literatūroje pjūvio. Tą nesunku pastebėti iš skyrių pavadinimų. Autorei svarbu aprašyti, kaip moteriškumas skleidėsi konkrečiame laike. Tačiau paskutiniojo skyriaus „Moteris kintančiame pasaulyje" poskyriai jau leidžia kalbėti apie kitokio metodo taikymą (ar bent jo užuomazgas)—pačių kūrinių padiktuotų epistemų ieškojimą. Tokiomis epistemomis pavadinčiau tokias Daugirdaitės analizuojamas temas: tarp tradicijos ir naujovės, motinystė

[3] Panašių įžvalgų norėtųsi kuo daugiau. Viena tokių, pastebimų visoje knygoje, yra mintis, jog lietuvių moterų prozininkių kūriniai yra pavėlavę. Bet ties šiuo įdomiu aspektu Daugirdaitė nesustoja.

ir keliaujanti moteris, moteris ir jos kūnas, amžinoji mergaitė.

Skyrius „Moteris kintančiame pasaulyje" kvestionuoja moterų rašytojų pakitusią laikyseną, visų pirma savo pačių atžvilgiu. Būtent šiuo skyriumi parodoma reprezentuojamo moteriškumo įvairovė ir tų variantų polilogas naujausioje lietuvių moterų prozoje. Ypač pavykęs poskyris „Dramatiškoji motinystė", kur analizuojami Juknaitės kūriniai: *Stiklo šalis* ir *Šermenys*. Tekstas tankus, turtingas įdomių išnašų, naujų minčių bei vykusių teorinių sąsajų su vakarietiškąja feminizmo mokykla. Gausiai cituojamos Juknaitės romanų ištraukos, neatitrūkstama nuo teksto, neleidžiama sau tuščiai kalbėti. Įspūdis toks, tarsi buvo atrastas tankus tinklas, ypač tinkantis Juknaitės prozai analizuoti. Štai kad ir šis pavyzdys:

> Medicininis ir psichologinis požiūris į depresiją po gimdymo kinta, kaip kinta ir požiūris į motinystę. Pastaraisiais dešimtmečiais šios depresijos samprata įsitvirtino apibūdinant, diagnozuojant ir „gydant" „nelaimingas motinas". Feministės neprieštaravo ir net palaikė šios depresijos sampratą, siekdamos padėti moterims.[20] Tačiau, Susan Sontag pastebėjimu, „liga galima laikyti kiekvieną socialinio nukrypimo formą".[21] Psichologė feministė Paula Nicolson teigia, jog nuo trečdalio iki 90 proc. motinų patiria tam tikrą „depresiją", tačiau tradicinė medicina linkusi patologizuoti šį reiškinį, nes jis prieštarauja įsigalėjusiam motinystės kaip laimės, „išsipildymo" stereotipui. Jos nuomone, irzlumas, nuovargis, liūdesys ir t.t. yra natūrali ir sveika moters reakcija į daugelį pokyčių—ne biologinių, o visu pirma socialinių (laisvės, gyvenimo būdo, tarpusavio santykių), atsirandančių gimus kūdikiui.[22]
>
> —Vardą primink...—Ir netikėtai ištarė:—Abipusis pūlingas uždegimas, trys operacijos... —Jis patenkintas nusijuokė. —Neapsirinku?
>
> Moteris šyptelėjo. Jis mostu davė ženklą rengtis. <...>

—Su krūtine jau gerai. Tik depresija vis dar. —Moteris nusivilko marškinius ir dabar stovėjo iki pusės nuoga. —Niekaip nepraeina. <...>

—Turėtų praeiti. Ilgiau kaip pusę metų tai retai kada trunka. (p. 16)

20 Žr., pvz., nuo 1970 m. vis atnaujinamą feminisčių ne medikių parašytą sveikatos žinyną *Our Bodies, Ourselves for the New Century: A Book by and for Women*, Boston: Boston Women's Helath Book Collective, 1998, p. 514–517.

21 Cit. iš Catherine Kohler Riessman, „Women and Medicalization: A New Perspecitve", in *The Politics of Women's Bodies: Sexuality, Appearance, and Behavior*, sudarė Rose Weitz, New York-Oxford: Oxford University Press, 1998, p. 46.

22 Žr. Paula Nicolson, *Post-Natal Depression: Psychology, Science and the Transition to Motherhood*, London and New York: Routlege, 1998. Interneto puslapiuose, skirtuose depresijai po gimdymo, dėmesys skiriamas ir tragiškai—vaiko nužudymu—pasibaigusiems atvejams, formuojant opiniją, jog kalėjimas nėra tinkamiausia vieta laisvėje iš aplinkinių pagalbos nesulaukusioms motinoms.

Pirmiausia į akis krinta trys išnašos, skirtos vienai—motinystės—temai, bet skirtingiems jos aspektams (medicininiam ir psichologiniam) atskleisti. Trečioji išnaša siūlo dar vieną, papildomą, pastaraisiais metais vis labiau populiarėjantį šaltinį—internetą. Po tokių glaustų teorinių įžvalgų—citata iš Juknaitės *Stiklo šalies*. Vėliau ji detaliau analizuojama, atkreipiant dėmesį į moters ryšį su chirurgu, nurodant chirurgo personažo archetipiškumą, atskleidžiant pačios Juknaitės sąmoningus pasirinkimus, kuriant moters paveikslą romane. Daugirdaitės nuomone, Juknaitės moteris yra deseksualizuota motina, tarsi nūdienos Mergelė Marija, kurios krūtys skirtos tik maitinti kūdikiui.

Knyga užbaigiama įdomiu poskyriu „Amžinoji mergaitė tarp motinos ir tėvo". Analizuodama Čepaitės *Sekmą skausmą* ir *Paulinos kelionę*, Ivanauskaitės ir Skablauskaitės prozą, Daugirdaitė pateikia įdomių išvadų. Jos nuomone, „Naujosios herojės—neturinčios „motinų", normalių santykių su jomis, niekinančios kūną ir atmetančios motinystę kaip savojo moteriškumo „įžeminimo" ar susitikimo su savuoju kūnu galimybę. Šviesioji gyvenimo pusė joms siejasi su tėvu ar vyru–tėvu. Matrofobija—pirmiausia baimė tapti motina" (p. 220).

„Retrospekcija, rekonstrukcija, revizija, pamirštų moterų vardų ir darbų aktualizavimas yra pradinis feministinės literatūrologijos etapas, einąs pagrečiui su nūdienos, pirmiausia moterų, literatūros tyrinėjimais"— tokiais žodžiais norisi palydėti Solveigos Daugirdaitės knygą *Rūpesčių moterys, moterų rūpesčiai.*

Dalia Cidzikaitė

METMENIMS aukojo:

2 000 dol.
LIETUVIŲ FONDAS
100 dol.
Danutė Janutienė
Edvardas Kaminskas
Romas Sakadolskis
Angelė Šimaitytė
Maria Vygantienė
50 dol.
Stasys Džiugas

Redaguoja: Violeta Kelertienė, Rimvydas Šilbajoris
Department of Slavic & Baltic Languages & Literatures (m/c 306)
1610 University Hall,
University of Illinois at Chicago
601 South Morgan
Chicago, Illinois 60607-7112

Redakcijos bendradarbiai: Egidijus Aleksandravičius, Algirdas Titus Antanaitis, Leonidas Donskis, Mykolas Drunga, Aušra-Marija Jurašienė, Zina Katiliškienė, Algirdas Landsbergis, Icchokas Meras, Algis Mickūnas, Romas Misiūnas, Kostas Ostrauskas, Gražina M. Slavėnienė, Alina Staknienė, Giedrius Subačius, Artūras Tereškinas, Bronius Vaškelis, Tomas Venclova, Kęstutis Paulius Žygas

Dailės priežiūra: Nora Aušrienė

Techninė redaktorė: Henrieta Vepštienė

Šio numerio techniniai bendradarbiai: Vladas Krivickas, Vytautas Vepštas

Administracija: Marija Paškevičienė
306 55th Place
Downers Grove, IL 60516

Viršelio projektas: Vytautas O. Virkau

Kaina: pavienio numerio — $10.00. Prenumerata metams (du numeriai) — $20.00. Kanados ir užsienio prenumeratoriai prašomi siųsti čekius JAV valiuta.

Leidžiami AM & M Publications nuo 1959 m. dukart per metus.

Laikydamiesi liberalios politikos, leidėjai ir redaktoriai iš bendradarbių nereikalauja vien tokių minčių, su kuriomis pirmieji visada sutiktų.

Published by AM & M Publications, Non-profit Organization.

ISSN 0543-615X

ALp(LKA)1742
2003, Nr.83